

Саслоўныя ды маёмысныя адносіны

Шляхецкія сядзібы

Насельніцтва беларускага феадальнага горада харектарызавалася неаднароднасцю. Ягоным касцяком было мяшчанства. Аднак акрамя магістрацкіх ураднікаў, заможных купцоў ды рамеснікаў, маламаёмных слеёў гарадскіх нізоў, значную группу жыхароў даўняй Гародні складалі прадстаўнікі іншых саслоўяў. У першую чаргу сказанае тычынца мясцовай **шляхты**.

Факт шляхецкага валодання гарадской нерухомасцю не азначаў імкнення пакінуць свае радавыя гнёзды ды асесці ў горадзе. Для феадальнага грамадства, у якім асноўнай катэгорыяй ладу быў факт валодання зямлёй, а галоўнай галіной гаспадаркі з'яўлялася земляробства, такі крок цяжка было б уяўіць. Зямельных уладальнікаў, зачараваных бясхмарнай вясковай ідyllіяй, горад не вабіў. Наадварот, яны брыдзіліся пазбаўленым маралі горадам з ягоным штодзённасцю, глядзелі на мяшчан-рамеснікаў як на абдзіралаў ды, наогул, грэбліва ставіліся да традыцыйных гарадскіх заніткаў¹.

Усё ж такі, нягледзячы на даволі неадназначнае, выразна адмоўнае стаўленне да гарадскога стылю жыцця, звадлівы ды антыпатычны харектар мяшчанска-шляхецкіх адносін, прадстаўнікі „палітычнага народа“ яшчэ ў 15 ст., калі горад быў цэнтрам воласці, набывалі ў ім нерухомую маёмысць.

Першыя звесткі аб шляхецкіх сядзібах у горадзе паходзяць з мяжы 15 і 16 ст. У Гародні дварамі валодалі гарадзенскі стараста Аляксандр Юр'евіч Гальшанскі, гарадзенскі ключнік Афанас Дудка, паны Федка Багдановіч і Марцін Храптовічы (1518), гарадзенскі гараднічы Федка Гаўрылавіч Меляшковіч. Апошні ў 1505 г. *“купил дворец с огородом у месте Городенском на Подоле в мещанки*

¹ J. Baszkiewicz, *Myśl polityczna wieków średnich*, Poznań, 1998, s. 18-24.

городенское [...] Петруши Минцовое [...] А подле того ж дворца купил огородцы [...] в стрихаров городенских в Санца Махночовичов, а в Степана Волчковича².

Шляхту, а хутчэй за ўсё, яе найбольш адукаваную частку, прыцягвалі сюды кляштары — цэнтры тагачаснага інтэлектуальнага жыцця, ды сядзібы ўладаў розных узроўняў — ад павятовых да вышэйшых дзяржаўных. Навакольная шляхта з'язджалася сюды на соймікі ці накіроўвала свой позірк на горад толькі тады, калі знаходзіла неабходнасць у яго пільным наведванні для вырашэння надзённых спраў у земскім ці гродскім судах. У значнай ступені вір грамадска-палітычнага жыцця, які ў другой палове 17—18 ст. ахапіў Гародню, знаходжанне тут вялікакняскай (каракеўскай) сядзібы рабілі горад дадаткова прывабным. Дзеці са шляхецкіх сем'яў вучыліся ў кляштарных навучальных установах. Акрамя таго, горад выконваў функцыю асяродка рамеснай вытворчасці і разнастайных гандлёвых аперацый.

Менавіта ў такім прэстыжным месцы варта было набываць нерухому маё масць. Што шляхта мэтанакіравана рабіла і тым самым узмацняла свае эканамічныя пазіцыі шляхам атрымоўвання зямельных набыткаў і выкарыстоўвання рамеснага патэнцыялю горада, г.зн. пасялення на купленых пляцах рамеснікаў-партачоў.

У адпаведнасці з прывілеем Гародні на Магдэбургскае права 1496 г., насельніцтва, што жыло „ў дварах паноў”, пераходзіла ў падпарадкаванне гарадской адміністрацыі³. Згодна з крыніцамі 40-х гадоў 16 ст., у горадзе налічвалася недзе каля 70 шляхецкіх сядзіб⁴. Звяртаючы пільную ўвагу на развіццё фонду шляхецкай нерухомасці, каралева Бона Сфорца ў сваім прывілеі 1541 г. нагадвала аб абавязку іхніх уласнікаў, за выключэннем тых, якія мелі „лісты найяснейшых князёў”, плаціць падаткі і выконваць павіннасці нароўні з гараджанамі. Апошнім, зрешты, строга забараняла без каралеўскага дазволу прадаваць свае пляцы. Развіццё шляхецкіх сядзіб у гарадах сваім прывілеем 1550 г. намерваўся абмежаваць Жыгімонт Аўгуст⁵.

Найбольш грунтоўна аб гарадзенскіх сядзібах навакольнай шляхты паведамляе ўніверситет Гарадзенскай эканоміі 1560—1561 г. Як сведчыць гэтая крыніца, дварамі ў горадзе ў той час валодалі наступныя прадстаўнікі сярэднезаможнай шляхты: Рабей, Алексна Гардзяёвіч, Калючына, Мацей і Іван Тарусы, Пётр Мішута, Мікалай Талочка, Грыгоры Хадкевіч, намеснік гарадзенскага замка Леў Міхайлавіч, Астафій і Грыгоры Валовічы, Адам і

² АЛМ, т. 1, в. 2, 1896, с. 168-169; АВАК, т. XXI, с. 261; ПКГЭ, т. II, с. 28; *Lietuvos metrika (1440—1523)*, Кн. 10, 1997, с. 72; *Lietuvos metrika (1387—1546)*, kn. 25, Vilnius, 1998, с. 100-101, 192-193, 212. С. Бершадский, *Литовские евреи*, СПб, 1883, с. 256; K. Pietkiewicz, *Wielkie...*, с. 23, 28, 86, 130.

³ АВАК, т. VII, с. 60.

⁴ Прыблізна такія дадзеныя колькасці шляхецкіх уладальнікаў нерухомай маё масці Гародні сярэдзіны 16 ст. прыводзіць Пшэмыслаў Баравік (P. Borowik, *Jurydyki...,* с. 45).

⁵ VL, т. II, с. 597; АВАК, т. VII, с. 77.

Юры Храптовічы, Павел Пац, Павел Катовіч, браты Мікалай, Іван ды Васіль Мялешкі, Астафі Халецкі, а таксама князі Масальскія. Трыма пляцамі валодаў троцкі ваявода Мікалай Юр'евіч Радзівіл і аж пятнаццацю — ваявода віленскі Мікалай Янавіч Радзівіл⁶.

Крыніцы першай паловы 17 ст. яскрава адлюстроўваюць працэс развіцця шляхецкага землеўладання ў гарадах. Гарадзенскім сядзібамі валодалі ў той час Радзівілы ды Сапегі. У 1640 г. згадваецца, што жмудскі стараста Яраш Валовіч запісаў камяніцу ў Рынку платэльскаму старасту Яўсташію Казіміру Валовічу⁷. З гэтага ж часу паходзіць упамінанне аб размешчанай над Нёманам пасэсіі літоўскай кухмістрыхі Гальшкі з Храптовічаў Трызыны⁸. Шэрагам пляцаў у 17 ст. валодалі Масальскія. Ля бернардзінскага кляштара ляжаў участак гарадзенскага падкаморыя Станіслава Масальскага. Гэтаму ж роду належала пляц гарадской зямлі, што мясціўся на рагу Рынку і Бернардзінскай вуліцы, які ў 1643 г. сын былога гарадзенскага падкаморыя Аляксандр Грыгоравіч Масальскі прадаў гарадзенскаму падкаморью Уладзіславу Кярдзею⁹. У крыніцах 1647 г. паведамляецца аб карчме падкаморыя Гарадзенскага павета Крыштофа Бухавецкага, узведзенай недалёка ад фарнага касцёла¹⁰. Уладальнікам двара ў Гародні быў таксама канцлер ВКЛ Крыштоф Пац. У 1678 г. ягоная сядзіба перайшла ва ўласнасць ягонай жонкі, графіні Клары Ізабэллы дэ Майі Ласкоры (Klara Isabelle de Mailly)¹¹.

Пасля вызначэння Гародні ў 1673 г. месцам правядзення кожнага трэцяга сойма Рэчы Паспалітай колькасцьмагнацкіх ды шляхецкіх сядзіб начала павялічвацца хуткім тэмпам¹². У адпаведнасці з расшэннем варшаўскага сойма 1677 г. у горадзе намерваліся правесці вымярэнне пляцаў „на ваяводствы і паветы”. У крыніцах гэтага часу інфармуецца аб гарадзенскіх сядзібах, заснаваных віленскім кашталянам Андрэем Катовічам (Маставая вул.), віцебскім кашталянам Янам Дэнхафам, слонімскім маршалкам Геранімам Пясецкім (на Падоле), гарадзенскім войскім і дэкрэтавым літоўскім пісарам Казімірам Пухальскім (набыў пляц на Падзамчу ў 1667 г.), лідскім земскім пісарам Аляксандрам Масевічам (на Рынку), гарадзенскім земскім суддзёй Янам Гашубам, гарадзенскім маршалкам Янам Казімірам Кярдзеем (Маставая вул.), навасельскім старастам Гедэонам Галіцкім, надворным літоўскім лоўчым Уладзіславам дэ Вільгельмам. Падчас правядзення гарадзенскага сойма 1678 г. былі лібертаваны наступныя шляхецкія сядзібы, а менавіта: вендэнскага харужага Андрэя Сцыпіёна (Віленская вул.)

⁶ ПКГЭ, т. II, с. 27-30, 33, 36, 38-39, 44-48, 50-53, 57.

⁷ НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 1 арк. 204.

⁸ Obiasnienie..., s. G2.

⁹ АР БАН Літвы, F 18-134 арк. 25.

¹⁰ ЛДГА, Ф. 598 вол. 1 спр. 601.

¹¹ J. Wolff, Pacowie, Petersburg, 1885, s. 152, 156.

¹² S. Szymański, Urbanistyczno-architektoniczne..., s. 249-251; T. Zielińska, Szlacheccy..., s. 113-115.

ды літоўскай канюшанкі Людвікі Карабіны Радзівіл (Калюцінская вул.)¹³. У 1685 г. на варшаўскам сойме лібертацыю пляцаў на Рынку і на Рэзіцкай вуліцы атрымаў лідскі падкаморы Эльяш Міхал Рымвід. У гэты ж час у Гародні пасэсю набыў гарадзенскі маршалак Стэфан Яўстахі Александровіч¹⁴. Сведчанні пераходу нерухомай маёмасці ў рукі шляхты фіксуюцца ў камісарскай рэвізіі Гародні 1680 г.¹⁵ У *Lustracyi W. X. Litt.* 1690 г. паведамляецца пра 38 духоўных ды шляхецкіх пасэсій, акрэсленых юрыдыкамі, дварамі і палацамі¹⁶.

Разбор актавых кніг гарадзенскага магістрата, у першую чаргу актаў куплі-продажу нерухомай маёмасці, дазваляе правесці аналіз сацыяльнай структуры ўладальнікаў гарадскіх сядзіб (таб. 4)¹⁷. Варта засяродзіць увагу на адным істотным факце. У вялізны па сваіх памерах спіс гарадзенскіх пасэсараў трапілі вышэйшыя дзяржаўныя саноўнікі, ураднікі цэнтральных дзяржаўных устаноў ВКЛ, напрыклад, Скарбовай камісіі, Гарадзенскай эканоміі, каралеўскага двара, высокапастаўленыя вайсковыя чыны, абсалютная бальшыня ўраднікаў земскага суда Гарадзенскага павета. Акрамя таго, уладальнікамі сядзіб у Гародні былі ўраднікі адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак Рэчы Паспалітай, якія ў розныя перыяды Новага часу былі анексаваны Расіяй: Смаленскага, Чарнігаўскага, Вендэнскага, Парнаўскага і Дэрпцкага ваяводстваў, Старадубскага, Мазырскага і Рэчыцкага паветаў.

Буйнымі памерамі на карце Гародні вылучаліся магнацкія ўладанні. У 1789 г. толькі пяці магнацкім родам: Радзівілам, Патоцкім, Масальскім, Агінскім ды Тызенгаўзам — належала 236 (па іншых дадзеных, 237) дымоў, ці каля 23% усіх пляцаў горада, у той час, як гарадской юрыдыкцыі падпрафектураў атрымала толькі 198 дымоў¹⁸.

Цікавай і заканамернай з'яўляецца і тая акалічнасць, што магнацкая прысутнасць на гарадскім рынку нерухомай маёмасці актыўнічаўвалася ў перыяд палітычнай дамінацыі таго ці іншага магнацкага роду. Гэта лёгка прасачыць на прыкладзе новых набыткаў Сапегаў у канцы 17 ст. ці Тызенгаўзаў у 70-я гады 18 ст.

Да ліку найбольш заможных магнацкіх уладальнікаў нерухомасці ў Гародні належалі Радзівілы, першыя звесткі пра сядзібы якіх паходзяць з канца 15 ст. Пасля выгнання з горада ў 1495 г. жыдоў вялікі князь Аляксандр Ягайлавіч надаў віленскаму ваяводзе і вялікаму літоўскому канцлеру Мікалаю Радзівіловічу „двор

¹³ ЛДГА, Ф. 598 вол. 1 спр. 1185; ГАСА, АР, Аддз. XVIII спр. 309 арк. 1, 5-7.

¹⁴ ЛДГА, Ф. 1177 вол. 1 спр. 4751 арк. 3; VL, т. V, с. 254, 400.

¹⁵ ПКГЭ, т. II, с. 199.

¹⁶ ГАСА, Бібліятэка Залускіх, спр. 205, арк. 35адв.

¹⁷ Пры складанні табліцы шмат карысных звестак было ўзята з наступных публікацый: *Urzędniccy centralni i dostońnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku*, opr. H. Łulewicz i A. Rachuba, Kórnik, 1994; Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa, 1998.

¹⁸ ЛДГА, Ф. 1282 вол. 1 спр. 5820; СА 4057.

*жидовскии в Городне*¹⁹. У 16 ст. першыя пляцы ў Гародні набылі Радзівілы з лініі на Біржах і Дубінках. У крыніцах 1539 г. паведамляеца аб размешчаных ля берага Нёмана дварах віленскага кашталяна Юрыя Мікалаевіча Радзівіла. У 1582 г. пляц на Садоўніцкай вуліцы атрымаў троцкі ваявода Крыштоф „Пярун” Радзівіл. У 1588 г. ягоны ўнук — ваявода навагрудскі Мікалай Радзівіл — набыў пасэсію на Віленскай вуліцы²⁰.

Пачынаючы з другой паловы 17 ст. комплекс уладанняў Радзівілаў сістэматычна павялічваўся. Яшчэ ў першай палове згаданага стагоддзя прадстаўнікі гэтага роду пачалі скупляць участкі паўднёвой часткі Рынку. Вядома, што ўжо ў 1645 г. вялікі літоўскі канцлер Альбрыхт Станіслаў Радзівіл з альцкай лініі валодаў часткай сядзібы, што раней належала Тэклі Ганне з дому Валовічаў Радзівіл, жонцы вялікага літоўскага маршалка Аляксандра Людвіка Радзівіла. Пасля смерці Альбрыхта Станіслава, апошняга альцкага ардыната, ягоная гарадзенская пасэсія перайшла да нясвіжскіх Радзівілаў. У 1683—1691 г. род назапасіў яшчэ некалькі пляцаў у згаданым паўднёвым рынковым квартале, калі літоўская падскарбіха Барbara Валовіч саступіла ім сваю сядзібу. Яшчэ некалькі ўчасткаў Радзівілы атрымалі ад жонкі каралеўскага паручніка Зоф'і Гамельтан і мастака Юзафа Прагелейкі.

На пачатку 18 ст. рынкавая сядзіба Радзівілаў была пашырана, калі ў 1705 г. полацкі ваявода Дамінік Міхал Слушка²¹ падараў свой палац літоўскому канцлеру Каролю Станіславу Радзівілу. На мяжы 17 і 18 ст. Радзівілы купілі некалькі пляцаў на заходнім баку Маставой вуліцы, побач з Рынкам, і аўядналі іх у адзіны зямельны комплекс.

Наступным спадкаемцам гэтай рынкавай юрыдыкі быў троцкі, а пазней віленскі ваявода, гетман польны літоўскі Міхал Казімір Радзівіл. У 1738 г. Радзівілы набылі камяніцу ў месціслаўскага ваяводы Міхала і ягоной жонкі Францішкі з Агінскіх Масальскіх, а ў 1751 г. — палац літоўскага абознага Казіміра і ягоной жонкі Крыстыны з Сапегаў Масальскіх. Такім чынам, у паўднёвой частцы Рынку сфарміравалася вялізная па плошчы юрыдыка Радзівілаў, уласнікамі якой у сярэдзіне 18 ст. былі харужы вялікі літоўскі Геранім Фларыян Радзівіл, а ў канцы гэтага ж стагоддзя — віленскі ваявода Кароль Станіслаў Радзівіл ды ягоны пляменнік, падкаморыч Геранім.

Зямельныя ўладанні Радзівілаў нясвіжскай лініі раскінуліся таксама ў розных кварталах Гародні. У дакументальных матэрыялах 60-х гадоў 17 ст. згадваеца, напрыклад, аб tym, што Радзівілы валодалі пляцамі на Падольнай вуліцы. Іхнюю нерухомую маё масіць складалі некалькі дзесяткаў пляцаў на Занямонні: на Горніцкай ды

¹⁹ ГАСА, АР, Аддз. XVIII спр. 317, арк. 3.

²⁰ Тамсама, арк. 1, 5.

²¹ Аб лібертацый двара “пана ваяводы полацкага” гаворыща ў інструкцыі гарадзенскай шляхты дэпутатам, якую накіроўвалі да каралія (ABAK, т. VII, с. 255).

Рабяёўскай вуліцах, фальварак Гнойніца з палацам, набытым у гарадзенскага маршалка Казіміра Яна Кярдзея.

Блізу старадаўняй гарадзенскай Фары, на паўночным баку Замкавай вуліцы, на пачатку 18 ст. стаяў двор навагрудскага ваяводы Радзівіла. Яму ж належалі пасэсіі на Садоўніцкай вуліцы, пад адхонам Новага замка ды пляц на Падольнай вуліцы. Крыніцы не канкрэтныя, каму з Радзівілаў належалаў згаданы пляц на Замкавай. Высвятленне гэтага пытання ўскладняе той факт, што ў першай палове 18 ст. ваяводскую пасаду зымалі Радзівілы клецкай малодшай лініі: Ян Мікалай „ардынацкага” адгалінавання (памёр 1729), Мікалай Фаўстын (памёр 1746), а таксама сын апошняга Юры Радзівіл (памёр 1754) з адгалінавання на Дзятлаве, Бердычаве і Жырмунах біржанска-дубінкаўскай лініі²². Па гэтай прычыне можна дапусціць, што навагрудскім ваяводай, які валодаў адной з гарадскіх сядзіб яшчэ ў 1753 г., мог быць адзін з двух апошніх прадстаўнікоў роду. Апісаныя пасэсіі ўваходзілі ў комплекс зямельных уладанняў Радзівілаў яшчэ ў 80-я гады 18 ст. У гэты час іхнім уласнікам быў малодшы сын Мікалая Фаўстына, літоўскі падкаморы Станіслаў Радзівіл. Прадстаўленую версію аб валоданні нерухомай маёрасцю Радзівіламі згаданай лініі на тэрыторыі Гародні пацвярджае той факт, што біржанская Радзівілы валодалі нерухомасцю ў Гародні ўжо ў 16 ст.²³

Да лініі на Біржах і Дубінках таксама належала княгіня Людвіка Карапіна Радзівіл, жонка Людвіка Гагэнзалерна, а потым нойбургскага князя Кароля Філіпа Вітэльзбаха. На гарадзенскім сойме 1678 г. яна лібертавала раней набытыя ўчасткі, што ляжалі паміж Калюцінскай і Златарскай вуліцамі. У адпаведнасці з заканадаўствам Рэчы Паспалітай, Карапіна Людвіка, стаўшы іншаземкай, была пазбаўлена свайго гарадзенскага маёнтка, якім імкнулася завалодаць прадстаўнікі розных радзівілаўскіх ліній. Менавіта таму на пачатку 18 ст. гэта юрыдыка перайшла да сям'і літоўскага крайчага Міхала Антонія Радзівіла клецкай лініі, малодшага адгалінавання на Шыдлоўцу і Паланечцы, а ў сярэдзіне 18 ст. належала прадстаўніку нясвіжскай лініі, літоўскуму харужаму Гераніму Флaryяну.

Сярэдзінай 16 ст. датующца звесткі аб нерухомых валоданнях **Масальскіх**, якія мясціліся на т.зв. Кургане, паміж Дзям'янаўскай ды Бернардзінскай вуліцамі. Ёсць падставы меркаваць, што адным з гарадзенскіх пасасараў у гэты час быў прадстаўнік роду, князь Фёдар Іванавіч Масальскі. У тэстаменце князя, складзеным у 1617 г., згадваецца пра „двор мой в месце Городенском, пляцы”, якія той запісаў сваім дзецям Грыгорыю ды Андрэю Масальскім²⁴. Цяжка з дакладнасцю сцвярджаць, у якім месцы горада знаходзілася іхняя сядзіба. Нельга выключыць версію, згодна з якой згаданы двор

²² Т. Zielińska, *Poczet...*, с. 32-33.

²³ И. Лаппо, *Великое...*, с. 716.

²⁴ АВАК, т. II, с. 45.

стаяў на вуліцы Дзям'янаўскай. На карысць размяшчэння пасэсіі менавіта на вышэйзгаданай вуліцы ўскосна сведчыць той факт, што ў другой палове 16 ст. Фёдар Масальскі пазбыўся пляца на Віленскай вуліцы. Акрамя таго, гэтую гіпотэзу пацвярджае той факт, што ў сярэдзіне 17 ст. ля кляштара бернардзінцаў ляжаў спадчынны пляц гарадзенскага падкаморыя Станіслава Масальскага. У 18 ст. на Дзям'янаўскай вуліцы Масальскія валодалі ўчасткамі з карчмой. Недзе каля 1782 г. трывалі пляцы гэтай „юрыздыкі пад аа. Бернардзінцамі” перайшлі ў падпарадкаванне магістрата. Адзін з іх набыў Аляксандар Міхал Эйсмант²⁵.

У 17—першай палове 18 ст. Масальскія засяродзілі ў сваіх руках шэраг пляцаў у Рынку. Адзін з іх, размешчаны на рагу Рынку і Бернардзінскай вуліцы, у 1643 г. гарадзенскі падкаморыч Аляксандар Грыгоравіч Масальскі прадаў гарадзенскаму падкаморью Уладзіславу Кярдзею²⁶. У дакументах першай паловы 17 ст. занатавана два пляцы на паўднёвым баку Рынку брэсцкага ваяводы Станіслава Масальскага. Вядома таксама, што адным участкам гэтага ж рынкавага боку да 1738 г. валодаў мсціслаўскі ваявода Міхал Масальскі. Урэшце, у 30—40-х гадах 18 ст. уладальнікам сядзібы ў Рынку ўпамінаецца літоўскі абозны Казімір Масальскі.

На працягу 18 ст. геаграфія гарадзенскіх уладанняў Масальскіх прыкметна змянілася. У першай палове 18 ст. яны пазбавіліся сваіх пляцаў у Рынку, назапашваючы новыя набыткі ў іншых частках горада, у першую чаргу ў прызамковым квартале. У актавых кнігах гарадзенскага магістрата захаваліся звесткі аб адным з найбольш заможных прадстаўнікоў роду — мсціслаўскім ваяводзе, віленскім кашталянне, літоўскім польным гетмане Міхале Юзафе Масальскім.

Міхал Юзаф Масальскі ў першай палове 18 ст. быў гарадзенскім старастам. Ягоныя ўладанні знаходзіліся на вуліцы Замкавай, якая злучала замковы ўзгор’і з сэрцам магдэбургскага горада — Рынкавай плошчай. На рагу Замкавай ды Цеснай Жыдоўскай вуліці стаяў двор старасты. Пра юрыдыку Масальскага, забудаваную шасцю камяніцамі, паведамляеца ў крыніцах 18 ст. У 1744—1751 г., пашыраючы межы свайго зямельнага комплексу, стараста адкупіў у гарадзенскіх жыдоў яшчэ чатыры пляцы, якія мясціліся на паўночным баку Замкавай вуліцы. Для паўнаты інфармацыі варта заўважыць, што, акрамя таго, Масальскім належала шэраг пляцаў у завулку, які злучаў вуліцы Замкавую ды Маставую.

Уладанні гарадзенскага старасты Міхала Юзафа Масальскага распасціраліся ў паўночных кварталах Гародні, над Гараднічанкай, на Плябанскай вуліцы, а таксама паміж Віленскай, Калюцінскай, Златарапской ды Скаліманаўскай вуліцамі. Да іхняга ліку належала, напрыклад, „юрыздыка Алекшицкая за Езуітамі”.

²⁵ У 1784 быў стольнікам і гарадзенскім гродскім суддзей (АВАК, т. VII, с. 563).

²⁶ АР БАН Літвы, F 18-134 арк. 25; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; ПКГЭ, т. II, с. 36.

У 1762—1775 г. у қарыстанні Міхала Юзафа Масальскага заходзілася рынкавая камяніца, што стаяла наследуць Фары²⁷.

Яшчэ шэраг участкаў Масальскіх, акрэсленых „юрыздыкай Агіншчызнай”, ляжаў за Святадухаўскім шпіталем, на Віленскай вуліцы. Уладальнікам аднаго з іх у другой палове 16 ст. быў вышэйзгаданы гаспадарскі і гарадзенскі маршалак Фёдар Масальскі. Сумежны пляц у 1588 г. Леў Іванавіч і Багдана Паўлаўна з Катовічаў Масальскія прадалі навагрудскаму ваяводзе Мікалаю Радзівілу²⁸. З цягам часу першая сядзіба перайшла да параднёных шлюбнымі сувязямі Агінскіх. Па тагачасных звестках, у 1728 г. троцкі ваявода Казімір Агінскі саступіў сядзібу літоўскаму пісару ды гарадзенскаму старасту Міхалу Юзафу Масальскаму і ягонаі жонцы Францішкы з Агінскіх²⁹.

Яшчэ адзін з прадстаўнікоў гэтага роду — Ксаверы Масальскі — запісаў свой зямельны комплекс віленскаму біскупу Ігнацыю Масальскаму. Па звестках інвентару нерухомай маёмасці біскупа Масальскага 1782 г., ягоныя ўладанні складаліся з сямі юрыдык. У канцы стагоддзя біскуп валодаў прыблізна 40—45 пляцамі³⁰. У 1795 г. згадваецца апошняя ўладальніца гарадзенскага зямельнага комплексу Масальскіх — княгіня Апалонія Алена дэ Лінье з дому Масальскіх.

Да найбольш заможных магнацкіх родаў, якія агнездаваліся ў Гародні, належалі Агінскія. Па тагачасных звестках, першы вядомы прадстаўнік гэтага роду — ваўкавыскі маршалак Мікалай Францішак Агінскі — набыў участак на Віленскай вуліцы, ля шпіталя Св. Духу ў 1664 г. У 1712 г. сядзібай валодаў ягоны сын, віленскі канонік Людвік Кароль Агінскі, які запісаў яе брату, радашковіцкаму старасту Антонію Агінскаму³¹. Наступным уладальнікам пасесіі быў троцкі ваявода Казімір Дамінік Агінскі³². Згаданы пляц у 1728 г. перайшоў да Масальскіх, таму што жонкай Міхала Юзафа Масальскага была Францішка Агінская, унучка мсціслаўскага ваяводы Яна Яцэка³³.

Мсціслаўскі ваявода Ян Яцэк Агінскі, ад якога вяла свой пачатак адна з ліній роду, у 70—першай палове 80-х гадоў 17 ст. валодаў пляцам з камяніцай у Рынку. У 1673 г. ён купіў пасесію на Маставой вуліцы, блізу Нёмана. У першай палове 18 ст. уладальнікам нерухомасці з'яўляўся сын Казіміра Дамініка, унук Яна Яцэка, троцкі ваявода Юзаф Агінскі (памёр 1736).

²⁷ ЛДГА, Ф. 1282 вол. 1 спр. 4374 арк. 1.

²⁸ ГАСА, АР, Аддз. XVIII спр. 318 арк. 5.

²⁹ НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 4 арк. 819, 821, 822.

³⁰ ЛДГА, СА 174; Ф. 1029 вол. 1 спр. 191; НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 15 арк. 425-427, 629-631.

³¹ ГАСА, АР, Аддз. XVIII спр. 318 арк. 59-60; ЛДГА, Ф. 1274 вол. 1 спр. 61 арк. 95.

³² НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 4 арк. 819, 821, 822.

³³ Т. Zielińska, *Poczet...*, с. 188-189.

На Падольнай вуліцы ляжалі яшчэ два пляцы троцкага ваяводы, пасля смерці якога ягоны гарадзенскі маёntак перайшоў ва ўласнасць ягонага сына, літоўскага польнага пісара, будучага вялікага літоўскага гетмана Міхала Казіміра Агінскага. Наднёманскі палац належалі Агінскім да 1779 г. Некаторыя сядзібы Агінскіх, як, напрыклад, палац на Дзям'янаўскай вуліцы, у 1792 г. дастаўся літоўскаму вялікаму падскарбію Міхалу Клеафасу Агінскаму³⁴.

У сярэдзіне 18 ст. нерухомай маёmasцю ў Гародні валодалі Агінскія з лініі Шымона Кароля. У 1764 г. кракаўскі біскуп Енджэй Станіслаў Залускі падараваў сваёй стрыечнай сястры Ядвізе з Залускіх і яе мужу, перавальскому старасту Тадэвушу Францішку Агінскому, забудаваны пляц на Рэзніцкай вуліцы.

Наступным набыткам роду была сядзіба на вуліцы „Другой з вуліцы Дзям'янаўскай”, прададзеная ў 1754 г. прымасам Адамам Камароўскім літоўскому маршалку, будучаму троцкаму кашталяну Андрэю Ігнацыю Агінскому, сыну Тадэвуша Францішка.

Занёманская юрыдыка Агінскіх упамінаецца ў крыніцах ужо на пачатку 18 ст. Яе ўладальнікам у той час быў радашковіцкі стараста Антоні Агінскі. У першай палове 18 ст. пляцы на занёманскім прадмесці знаходзіліся ў руках Агінскіх лініі Шымона Кароля. Уласнікамі пасёсі на Лабенскай вуліцы былі віцебскі ваявода Марціян Міхал Агінскі, а потым Ян Міхал Салагуб і ягоная жонка Тэрэза, дачка Казіміра Дамініка Агінскага з лініі Яна Яцэка. У другой палове 18 ст. уласнасць Міхала Казіміра Агінскага складалі шматлікія пляцы на гарадзенскім Занямонні: на паўднёвым і ўсходнім баках Рынку, на Лабенскай вуліцы (25 у 1790) і на Горніцкай вуліцы (14).

Наступным родам, на гарадзенскіх зямельных валоданнях якіх варта спыніцца, былі **Патоцкія**. У адрозненне ад вышэйпералічаных магнацкіх родаў, Патоцкія выводзіліся не з ВКЛ, а з Кароны. З 1665 г. паходзіць згадка аб tym, што прадстаўнікам гэтага роду належалі пляцы на занёманскім прадмесці. Безумоўна, гэта быў зямельны комплекс літоўскага падчашага Крыштофа Патоцкага на Лабенскай вуліцы³⁵. Ёсць падставы дапускаць, што апошні далучыўся да групы шляхецкіх уладальнікаў нерухомай маёmasці ў Гародні раней, недзе ў 50-я гады 17 ст. На карысць гэтага меркавання сведчыць факт жаніцьбы Крыштофа Патоцкага на Гальшты (Эльжбеце), якая ў 1652 г. аўдавела пасля смерці другога мужа Гедэона Міхала Трызны. У 1675 г. апошні памёр бяздзетным,

³⁴ ПКГЭ, т. II, с. 195; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 9 арк. 999-1000; спр. 15 арк. 486-490; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 42адв, 93адв; T. Zielińska, *Poczet...*, s. 198.

³⁵ Крыштоф Патоцкі (каля 1600—1675) належалі да групы славутых кальвіністкіх дзеячоў Рэчы Паспалітай. Ажаніўся з Хеленай з Валовічаў (недзе паміж 1635 і 1640 г.), якая валодала мястэчкам Сідра ў Гарадзенскім павеце. У 1645 г. быў паслом гарадзенскай шляхты на сойм, на якім атрымаў пасаду чашніка, што выклікала незадавальненне мясцовай шляхты (Патоцкі быў палякам з Кароны). З 1662 г. займаў вышэйшую пасаду каралеўскага двара — падчашага літоўскага (T. Wasilewski, *Potocki Krzysztof // PSB*, t. 28, Wrocław, 1984, s. 85-88).

а ўсе ягоныя пляцы атрымаў пляменнік (сын брата), ябланоўскі стараста Крыштоф Сендуў Патоцкі. Менавіта ён упамянуты ў каралеўскай рэвізіі Гародні 1680 г. як уладальнік зямельнага комплексу на гарадзенскім Занямонні³⁶. Акрамя таго, стараста Крыштоф Сендуў Патоцкі валодаў сядзібай, якая займала квартал паміж усходнім бокам Рынку, Азёрскай, Бернардзінскай і Дзям'янаўскай вуліцамі.

Уладальнікамі нерухомай маёмасці ў Гародні былі прадстаўнікі гетманскай лініі вілянаўскага адгалінавання роду Патоцкіх. Сярод іх у другой палове 18 ст. асабліва вылучаўся літоўскі надворны маршалак Ігнацы Патоцкі. Ягоныя пляцы размяшчаліся ля гарадскога ўскрайку, на так званым „Падгор’і над ракой Гараднічанкай” ды на Лабенскай вуліцы. Да апошняй прымыкалі гарадскія выганы, якімі карысталіся Патоцкія. Акрамя таго, на Занямонні ўласнасць Патоцкіх складалі чатыры вялізныя пляцы пры Навадворскай вуліцы, якія з цягам часу пераўтварыліся ў ворныя надзелы.

Над Гараднічанкай знаходзілася некалькі пляцаў і грунт брата Ігнацыя, тлумачкага старасты Юрыя Міхала Патоцкага. Яму належалі таксама пляцы на Падольнай вуліцы і за Нёманам.

Прадстаўніком тульчицкага адгалінавання гетманскай лініі Патоцкіх быў генерал кароннай артылерыі Станіслаў Шчасны Патоцкі. Дзякуючы сваім шлюбным адносінам ён атрымаў сядзібу надворнага кароннага маршалка Юрыя Mnішка, будоўлі якога раскінулася ля ўсходняй мяжы горада, паміж Рэзницкай і Азёрскай вуліцамі. Акрамя таго, Патоцкі валодаў пляцамі за Нёманам, на Горніцкай вуліцы.

Сядзібы ў Гародні засноўвалі таксама Патоцкія прымасаўскай лініі. У другой палове 18 ст. уладальнікамі пасёсій на Падольнай вуліцы быў шчажэцкі стараста Францішак Пётр Патоцкі і бельскі ваявода Антоні Міхал Патоцкі.

Як падаюць крыніцы, на пачатку 18 ст. нерухомасцю ў Гародні таксама валодалі Тызенгаўзы. У 1726 г. згадваецца „двор Я[го] В[яльможнай] M[осци] П[ана] Тызенгаўза лібертаваны”, размешчаны на скрыжаванні Златарскай, Скаліманаўскай і Рэзницкай вуліц³⁷. Можна дапусціць, што гэтае ўпамінанне датычылася сядзібы навагрудскага ваяводы Стэфана Тызенгаўза, які ў 1709 г. записаў яе сыну Міхалу³⁸. Зямельных уладанняў гэтага роду значна пабольшала ў 70-я гады 18 ст., калі сфарміраваўся зямельны комплекс славутага гарадзенскага старасты і надворнага літоўскага падскарбія Антонія Тызенгаўза.

Паводле дакументальных сведчанняў, у 1775 г. Антонію Тызенгаўзу належала двор, які мясціўся на паўночным баку Рынку. У 1778 г. Сангушкі прадалі яму камяніцу з карчмой, размешчаныя

³⁶ T. Wasilewski, *Potocki Krzysztof* // PSB, t. 28, Wrocław, 1984, s. 88.

³⁷ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93.

³⁸ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 1, s. 42.

на рагу Рынку ды Віленскай вуліцы. Яшчэ адным рынкавым набыткам падскарбія была камяніца на рагу Рынку і Замкавай вуліцы. На апошній вуліцы, побач з замкам, стаялі дзве камяніцы старасты. У 70-я гады 18 ст. Тызенгаўз атрымаў т.зв. крышпі-наўскую юрыдыку на Падольнай вуліцы, якая ў 1775 г. складалася з 9 пляцаў (у легендзе плана Гародні 1780 г. была падзелена на 12 участкаў). Спадкаемцамі гарадзенскага зямельнага фонду Антонія Тызенгаўза, які памёр у 1785 г., былі пінскі стараста Ксаверы Хамінскі і ягоная жонка Зоф'я, Ігнацы Тызенгаўз і ковенскі стараста Міхал Пац і ягоная жонка Людвіка.

Першыя вядомыя ўпамінанні пра гарадзенскія сядзібы роду **Александровічаў** паходзяць з 1664 г., калі гарадзенскі бурмістр Ганус Паўльсен прадаў гарадзенскаму земскому суддзі ды мясцоваму войту Канстанціну Александровічу два пляцы на Падоле.

Да групы найбольш заможных зямельных уладальнікаў другой паловы 17 ст. адносіцца гарадзенскі падкаморы ды мясцовы войт Стэфан Яўстафі Александровіч, які валодаў ворнымі грунтамі ў шэрагу гарадскіх вёсках, ставам у Тарусічах, млынам на Ласасянцы, участкамі на тэрыторыі горада — на Падольнай ды Замкавай вуліцах. Яму ж належала комплекс згрупаваных у адным месцы пляцаў, што ляжалі паміж паўночным бокам Рынку, Віленскай і Калюцінскай вуліцамі. У 1684 г. падкаморы пашырыў межы сваёй сядзібы, набыўшы ў мяшчан яшчэ трох з паловай пляцы. З 1689 г. ягоная сядзіба была названа „палацам”³⁹. На пачатку 18 ст. ягоная нерухомая маёмасць перайшла ў валоданне лідскага земскага пісара Міхала Александровіча, якому, акрамя того, належала юрыдыка паміж Златарскай і Скаліманаўскай вуліцамі. У другой палове 18 ст. згаданыя ўладанні належалі літоўскому канюшаму Дамініку Александровічу. У 80—90-я гады 18 ст. Александровічы, падзяліўшы прырынкавую пасэсію на ўчасткі, прадалі іх розным асобам.

Яшчэ адна юрыдыка на Златарскай вуліцы ў канцы 18 ст. належала лідскому маршалку Францішку Александровічу. Пастаўлены на гэтых пляцах дворык быў прададзены ў 1795 г. Вядома таксама, што маршалак валодаў сядзібай на Маставой вуліцы⁴⁰.

Пляцамі на Віленскай вуліцы ў 18 ст. валодаў гарадзенскі стольнік Бенядзікт Александровіч (паводле дадзеных 1733 г., трывма пляцамі), гарадзенскі земскі суддзя Тадэвуш Александровіч ды гарадзенскі падстараста Геранім Александровіч. Праўдападобна, у першай палове 18 ст. Александровічы валодалі зямельным участкам на рагу Рынку і Замкавай вуліцы.

Пасэсіі роду Александровічаў знаходзіліся таксама ва ўсходній і паўднёвой частцы Гародні. У канцы 18 ст. ва ўласнасць гарадзенскага земскага суддзі і камісара гарадзенскай павятовай цывільна-вайсковай камісіі Тадэвуша Александровіча перайшоў

³⁹ НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 3 арк. 16адв.

⁴⁰ Папярэднімі ўласнікамі гэтай пасэсіі былі навагрудскі кашталян Стэфан Яўстафі Александровіч (пачатак 18 ст.) ды лідскі харужы Лукаш Александровіч (сярэдзіна 18 ст.).

дворык у завулку, які злучаў Азёрскую вуліцу з Дзям'янаўскай. У 18 ст. Александровічам належалі яшчэ адзін вялізны па плошчы пляц, які распасціраўся на Падольнай вуліцы, ды пляцы на вуліцы „Пад акопам”.

Згодна з дадзенымі 1789 г., у валоданні Александровіча — літоўскага канюшага Дамініка, лідскага маршалка Францішка і гарадзенскага земскага суддзі Тадэвуша — знаходзілася 13 пляцаў.

Нерухомай майёмасцю ў Гародні валодалі прадстаўнікі чарэйскай (ружанская) галіны Паўла роду Сапегаў. Першыя звесткі пра зямельныя ўладанні Сапегаў паходзяць з пачатку 17 ст., калі кароль Жыгімонт Ваза надаў двор літоўскому надворнаму маршалку Івашку (Яну Станіславу) Сапегу⁴¹. Можна дапусціць, што сядзіба мясцілася на Бернардзінскай вуліцы.

У другой палове 17 ст. Сапегі пашырылі свае зямельныя ўладанні, набываючы пляцы ў найбольш прэстыжных кварталах горада. У 1680—1690 г. віленскі ваявода Казімір Ян Сапега купіў шэраг участкаў на ўсходнім баку Рынку, паміж Бернардзінскай ды Азёрскай вуліцамі. Наступнымі ўласнікамі гарадзенскай нерухомасці былі падляскі ваявода Міхал Юзаф Сапега (памёр 1737) ды літоўскі падканцлер Міхал Антоні Сапега (памёр 1760). Палац, які мясціўся побач з езуіцкім касцёлам і выходзіў галоўным фасадам на галоўны гарадскі Рынак, належала Сапегам да 1765 г.

На задворках вышэйгаданай сядзібы, на Азёрской вуліцы, знаходзілася яшчэ адна сапегаўская пасэсія. Сваімі пачаткамі яна сягае ў канец 17 ст., калі брат Казіміра Яна вялікі літоўскі падскарбі Бенядзікт Павел Сапега (памёр 1707) набыў шэраг пляцаў на гэтай вуліцы. Як вядома, узведзены тут палац выконваў функцыі Сенатарскай залы. З 1748 г. юрыдыка належала ўнуку Бенядзікта Паўла, літоўскому падканцлеру Міхалу Антонію Сапегу (памёр 1760). Наступным уладальнікам сядзібы быў вялікі літоўскі канцлер Аляксандр Міхал Сапега (памёр 1793). У 1789 г. апошні павялічый уладанні роду, набыўшы наднёманскі палац гарадзенскага маршалка Казіміра Вольмера на Садоўніцкай вуліцы.

У першай палове 18 ст. Сапегі часова валодалі яшчэ адной рынковай сядзібай на рагу Рынку ды Маставой вуліцы. Па архіўных звестках, яна належала сыну Казіміра Яна, вялікаму літоўскому маршалку Аляксандру Паўлу Сапегу (памёр 1734) і генералу літоўскай артылерыі Казіміру Лявону Сапегу (памёр 1738).

Яшчэ адным набыткам Сапегаў быў т.зв. „шкляны палац”⁴², размешчаны на краі ўзвышша, на кляштарных задворках бернардзінцаў, паміж Аліскоўскай ды Дзям'янаўскай вуліцамі. У 1684 г. гвардыйян гарадзенскіх бернардзінцаў Антоні Гладавіцкі саступіў сядзібу віленскому ваяводзе і вялікаму літоўскому гетману Казіміру Яну Сапегу. Наступнымі ўладальнікамі пасэсіі былі сын Казіміра

⁴¹ ГАСА, АР, Аддз. XVIII спр. 313 арк. 2.

⁴² Пра гэты палац глядзіце таксама: P. Borowik, *Jurydyki...*, s. 119.

Яна, мсціслаўскі ваявода Юры Станіслаў (памёр 1732) і мерацкі стараста, троцкі кашталян Антоні Казімір Сапега (памёр 1739).

Акрамя таго, два пляцы на Падольнай вуліцы ў першай палове 18 ст. належалі надворнаму літоўскаму падскарбію Юзафу Францішку Сапегу.

Сангушкі валодалі толькі дзвюма сядзібамі ў Гародні: камяніцай з карчмой у Рынку ды юрыдыкай, пляцы якой знаходзіліся паабапал Скаліманаўскай вуліцы. Акрамя таго, у крыніцах 1780 г. натуецца, што ў часовым карыстенні Сангушкаў знаходзіліся пляцы заходняга боку Віленскай вуліцы, якія фактычна ляжалі насупраць іхній рынковай сядзібы. Падобнае „люстроное” размяшчэнне мела пасэсія, набытая ў той жа час на Златарскай вуліцы.

Застаецца нявысветленым пытанне, калі ўпершыню Сангушкі набылі зямельныя ўчасткі на тэрыторыі Гародні. З упэўненасцю можна сцвярджаць адно: яны адносіліся да ліку магнацкіх пасэсараў гарадзенскай нерухомай маёмысці ў 18 ст. Адным з іх у сярэдзіне 18 ст. быў вялікі літоўскі маршалак Павел Кароль Сангушка, а пасля смерці саноўніка ў 1750 г. сядзібы дасталіся ягоным сынам — надворнаму літоўскаму маршалку Янушу Аляксандру (памёр 1775) ды вялікаму літоўскому маршалку Юзафу Паўліну (памёр 1781)⁴³.

Распавядаючы пра найбуйнейшых шляхецкіх уладальнікаў нерухомасці ў Гародні, трэба ўзгадаць шэраг мясцовых родаў, якія запісаліся ў аналах гісторыі не толькі горада, але і ўсяго ВКЛ. У першую чаргу, да іхняга ліку адносіліся **Вольмеры**. Земскі суддзя, а потым і маршалак Гарадзенскага павета Казімір Вольмер у другой палове 18 ст. назапасіў ажно 23 участкі ў розных кварталах горада. На цэнтральнай усходняй магістралі — Азёрской вуліцы — мясціліся ягоная юрыдыка з камяніцай, набытая недзе паміж 1753 і 1775 г. У 1779—1789 г. Вольмер упамінаецца як уладальнік палаца на Садоўніцкай вуліцы. На наднёманскай Падольнай вуліцы маршалак валодаў дзвюма пасэсіямі. На пачатку 80-х гадоў 18 ст. Вольмер набыў яшчэ адну сядзібу ў Рынку.

У гарадзенскіх крыніцах канца 18 ст. згадваецца яшчэ адзін прадстаўнік гэтага роду — гарадзенскі лоўчы ды камісар тутэйшай павятовай цывільна-войсковай камісіі Тадэвуш Вольмер, які купіў пляц на Бернардзінскай Гары.

Род **Боўфалаў**, родапачынальнікам якога быў Боўфал Дарашкевіч, упамінаецца ў крыніцах канца 15—першай паловы 16 ст. У 18 ст. на Маставой і Віленскай вуліцах знаходзіліся ўладанні гарадзенскага гродскага пісара і літоўскага межавога мерніка Юзафа Феліцыяна Боўфала (1726, 1775), на Віленскай — гарадзенскага гродскага пісара і літоўскага лоўчага Францішка Боўфала (1775). (Гл. Дадаткі на стар. 326 — таб. 4. Магнацкія і шляхецкія ўладальнікі нерухомасці ў Гародні (паводле іерархіі пасад)).

⁴³ ДА у Кракаве, АС, № 572 арк. 37; T. Zielińska, *Poczet...*, s. 366-368.

Уладанні духавенства, каралеўскага скарбу, лібертацыі і юрыдыкі

Пачынаючы з 12 ст., адной з галоўных груп насельніцтва Гародні з'яўлялася праваслаўнае духавенства⁴⁴. У канцы 14 ст. у горадзе была заснавана першая каталіцкая парафія. З 15 ст. былі ўзвядзены першыя монастыры абедзвюх канфесій.

Дакладныя сведчанні пра нерухомыя ўладанні гарадзенскага духавенства паходзяць з канца 15 ст. У першую чаргу гэта тычынца гарадзенскага **фарнага касцёла**. У 1494 г. вялікі князь Аляксандр Ягайлавіч, выконваючы просьбу гарадзенскага каталіцкага плябана Андрэя, сваім прывілеем пацвердзіў колішнія знішчаныя касцёльныя наданні князёў Вітаўта ды Казіміра Ягайлавіча. З дакумента вынікае, што касцёл валодаў пляцам, на якім стаяў дом плябана, ды дзвюма корчмамі. Ля храма ляжалі могілкі. Апроч таго, фарнаму касцёлу належалі шматлікія зямельныя ўчасткі, з якіх з цягам часу былі ўтвораны пяць паасобных юрыдык. Уладанні гарадзенскай Фары займалі шчыльны абшар колішняга пасада ў межах Замкавай і Плябанскай вуліц, Нямецкага Рынку і Гараднічанкі, якая бруілася ўздоўж заходняй мяжы Гародні.

Першая з юрыдык, так званая „*вялікая жыдоўская юрыдыка*”, прымыкала да падзамковых „*пляцаў Яго Каралеўскай Месці*”, жыдоўскіх могілак ды „*малой жыдоўской юрыдыкі*”. Назва юрыдыкі выразна паказвае на сацыяльную групу, якая яе засяляла. У 1783 г. тут жыло 55 жыдоў. Сярод 58 жыхароў юрыдыкі, апісанай у 1793 г., таксама пераважалі жыды. „*Малая жыдоўская юрыдыка*” (у 1783 г. — 9 чалавек, у 1793 г. — 9 жыдоў і 2 хрысціяніны) ляжала паміж „*вялікай юрыдыкай*”, жыдоўскімі могілкамі ды пляцамі дамініканскага кляштара. „*Падзамкаевую юрыдыку*”, размешчаную паміж Замкавай вуліцай, пабудовамі базыльянак ды каралеўскімі пляцамі, у 1783 г. засялялі 6 жыдоў і 18 хрысціян. У 1783 г. на яе месцы былі ўзведзены каралеўскія стайні.

На „*каталіцкай юрыдыцы Св. Троіцы*”, якая сфарміравалася ў 17 ст. у выніку ліквідацыі ды далучэння да зямельнага фонду фарнага касцёла пляцаў аўгусцінскага кляштара на Нямецкім Рынку, пераважалі каталікі (у 1793 г. — 33 каталікі і 8 жыдоў). Яна меўжавала з каралеўскімі пляцамі, Гараднічанкай, участкамі Масальскіх ды Плятэр. Урэшце, „*юрызыдыка шпіталя Св. Духу*”, якая складалася з трох пляцаў, знаходзілася на Віленскай вуліцы⁴⁵.

Не выклікае сумнення, што гарадзенскі працоўщик адносіўся да групы найбольш заможных жыхароў Гародні. У 1789 г. фарная парафія валодала 84 дымамі. Інвентар касцёла 1802—1803 г. інфар-

⁴⁴ J. Gordziejew, *Topografia posiadłości klasztornych w nowożytnym Grodnie // Klasztor w mieście średnioowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole, 2000, s. 241-253.

⁴⁵ НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 34 арк. 2; ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3985 арк. 15-17адв.

мую пра 70 дымоў⁴⁶. Можна меркаваць, што колькаснае скарачэнне нерухомай маёmacі найстарэйшай каталіцкай парафіі горада магло вынікаць з пераходу шэрагу плящаў у падпараткаванне праваслаўнай царквы і было абумоўлена ўзбуйненнем невялікіх участкаў.

У гарадзенскіх крыніцах удалося адшукаць згадкі пра наступных ксяндзоў-пробашччаў гарадзенскага фарнага касцёла: Андreas (упамінаецца ў дакументах 1494 г.), Мікалай Жукоўскага (каля 1511), Вацлава Вяжбіцкага (1524), Венцэслава (1533), Мелхіёра Гальшэвіча Гейша (памёр 28 студзеня 1633), Францішка Долмата Ізайкоўскага (1633 — праўдападобна, 1649), Аляксандра Крыштофа Хадкевіча (каля 1680), Ракіцкага (1713), віленскага каноніка Яна Сухадольскага (1724, 1733, 1741), варшаўскага каноніка Андрэя Юзафа Славенцкага, Юзафа Літавора Храптовіча (згадваецца ў 1748—1778 г.), смаленскага каноніка Юзафа Мучынскага (памёр 1793), Ігнацыя Контрыма (1793?—1805)⁴⁷.

Вялізныя зямельныя ўладанні ў перыяд Новага часу назапасілі гарадзенскія каталіцкія кляштары, працэс заснавання якіх можна падзяліць на трох перыяды. У першым, у канцы 15 ст., у Гародні з'явіўся кляштар аўгустынцаў. У часы вялікага князя Аляксандра Ягайлавіча меркавалася ўзвесці яшчэ адзін кляштар — бернардзінцаў. Аднак да ажыццяўлення гэтага плана не дайшло.

У канцы 16—першай палове 17 ст. па меры актывізацыі контэррэфармацыйных рухаў, накіраваных на аднаўленне і ўзмацненне пазіцый касцёла ў грамадскім жыцці Рэчы Паспалітай, у горадзе пачалі агняздоўвацца шматлікія каталіцкія ордэны. Гэты працэс выдатна ілюструюць наступныя дадзеныя. Калі ў 1600 г. на абшарах Літвы і Беларусі існавала толькі 19 ордэнскіх дамоў дамініканцаў і бернардзінцаў, то праз 50 год іхняя колькасць павялічылася да 95. Найбольш кляштараў было закладзена ў 20—40-я гады 17 ст. У часы Жыгімонта Вазы ды Уладзіслава IV у Гародні былі ўзвядзены кляштары бернардзінцаў, дамініканцаў, францысканцаў, езуітаў, базыльянаў, брыгітак, бернардзінак ды базыльяннак. Падчас трэцяга перыяду (другая палова 17—пачатак 18 ст.), у выніку неспрыяльной палітычнай сітуацыі і гаспадарчага застою, працэс пабудовы кляштараў выразна запаволіўся. Таму ў горадзе свае сядзібы заснавалі толькі кармеліты босыя ды баніфрратры.

Выбар месца пабудовы кляштараў на тэрыторыі Гародні меў пэўныя заканамернасці. Манахі імкнуліся ставіць свае сядзібы ў

⁴⁶ НГАБ у Гродне, Ф. 259 вол. 2 спр. 8 арк. 15-17адв. У першай палове 16 ст. гарадзенская парафія зацічвалася да катэгоріі заможных, паколькі яна валодала 68 дымамі: J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań, 1972, s. 102.

⁴⁷ НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 6 арк. 360, 1224-1225; спр. 8 арк. 484; спр. 10 арк. 135-136; АР БАН Літвы F 43-8220; KDKW, т. 1, z. 1, s. 4734; РИБ, т. 20, с. 752-753, 787; АВАК, т. 1, с. 205; т. VII, 293, 395, 479, 480, 555, 566; т. XIV, Вільно, с. 227; ПКГЭ, т. II, с. 241, 255; Korrespondent Krajowy i Zagraniczny, 1793, nr 15, s. 281; Albrecht Stanisław Radziwiłł. *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, oprac. A. Przyboś i R. Żelewski, t. 1, Warszawa, 1980, s. 292, 307; т. 2, Warszawa, 1980, s. 143, 197, 255; J. Ochmański, *Biskupstwo...*, s. 38, 46.

першую чаргу на галоўных вуліцах горада. Напрыклад, езуіты традыцыйна набывалі пад узвядзенне сваіх муроў пляцы ў самым цэнтры горада, кармляліты босья, у адпаведнасці са сваім статутам, наадварот, ставілі будоўлі як можна найдалей ад гарадскога гоману, у суцішаных месцах.

У 1622 г. у Гародні з'явіліся езуіты⁴⁸, якія занялі ўчасткі ўсходняга боку Рынку⁴⁹. Набыткі кляштара не абмяжоўваліся рынкам кварталам. Кляштару належала юрыдыка, якая складалася з пяці пляцаў і расцягвалася за будынкам бурсы, паміж папярэчным завулкам, які злучаў Азёрскую з Рэзіцкай і т.зв. „вулачкай да Вакрасенскай царквы”. На ёй стаяла камяніца ды іншыя пабудовы⁵⁰. Акрамя таго, у крыніцах натуюцца наступныя езуіцкія пасёсі. У другой палове 17 ст. манахі валодалі паўночнымі ўскраіннымі ўчасткамі Калюцінскай і Скаліманаўскай вуліц⁵¹. У першай палове 18 ст. ім належала камяніца, размешчаная на задворках заходняга боку Маставой вуліцы. У 1741 г. ксёндз Антоні Вайніловіч, рэктар гарадзенскага езуіцкага калегіума, саступіў яе Каспару Ёрдану. У 1753 г. чарговы рэктар калегіума Фабіян Дахтаровіч прадаў сядзібу, якая ляжала на беразе Нёмана, літоўскуму рэферэндару Антонію Пшэздзецкаму⁵². Яшчэ адзін езуіцкі ўчастак з цагельнай мясціцца ў 18 ст. на Падольнай вуліцы⁵³.

Шляхі набыцця нерухомасці езуітамі дакладна не вядомы. Напэўна, зямельны фонд кляштара складаўся з набыткаў і падарункаў вернікаў. Аб гэтым сведчыць факт тэстаментнага запісу жонкі гарадзенскага бурмістра Томаша Лагоўскага, якая ў 1659 г. ахвяравала свайму сыну Яну, манаху-езуіту, пляц на Віленскай вуліцы⁵⁴.

Уладанні **бернардзінцаў** не былі раскінуты ў розных месцах горада. Іхняя кляштарная сядзіба была сканцэнтравана на ўзгорку, у месцы злучэння ў адно вулічнае рэчышча „вуліцы з Рынку на Падол” з Маставой. На яе задворках расцягваліся агарод ды ворыўныя ўчасткі. У 18 ст. бернардзінцы валодалі ўчасткамі ўсходняга боку Маставой вуліцы, Бернардзінскага Узгор’я (з поўдня ад кляштара) і Бернардзінскай Гары (з поўначы). У 1760 г. шматлікія ўчасткі кляштарнай юрыдыкі перайшлі ў гарадское падпа-

⁴⁸ J. Paszenda, Kościół..., s.191-211; J. Paszenda, Budowle pojezuickie w Grodnie // Magazyn Polski, 1992, nr 2, s. 52-53; nr 3/4, s. 78-80; 1993, nr 1/2, s. 76-78; J. Paszenda, Budowle jezuickie w Polsce XVI—XVIII w., t. 2, Kraków, 2000, s. 41.

⁴⁹ VL, t. IV, s. 57.

⁵⁰ ПКГЭ, т. II, с. 192; РДВГА у Москве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93адв.

⁵¹ ПКГЭ, т. II, с. 191, 194.

⁵² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 9 арк. 1289-1293; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

⁵³ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4401 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Москве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁵⁴ ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 249; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 174-175.

радкаванне⁵⁵. Адну з пасэсій бернардзінцаў яшчэ ў 17 ст. набыў віленскі ваявода Казімір Ян Сапега.

На супрацьлеглым узгорку, на вуліцы Маставой, знаходзіўся жаночы кляштар **бернардзінак**. Іхня зямельныя набыткі таксама ляжалі ў адным месцы, вакол кляштарных муроў. Па звестках 1780 г., з боку Маставой, Садоўніцкай вуліц і Замкавага рова да кляштарных збудаванняў прымыкала 24 пляцы (у крыніцах 1790 г. змешчаны звесткі аб 39 участках).

У паўночна-заходній частцы Гародні размяшчалася раскінутая на вялізным аблізу, абмежаваным вуліцамі Віленскай і Плябанскай, Траецкім завулкам і Нямецкім Рынкам, юрыдыка дамініканскага кляштара. Таму пабудаваны ў 18 ст. мураваны кляштарны комплекс, у тым ліку касцёл, узвышаўся не толькі над шараговай забудовай усёй Віленскай вуліцай, але таксама над усім кварталам. Паводле крыніц, манахі-дамініканцы валодалі дзесяццю так званымі Рыпялеўскімі пляцамі ў Нямецкім Рынку, падарованымі ў 1675 г. гарадзенскай шляхцянкай Ганнай Узлоўскай⁵⁶. У крыніцах падаецца, што ў 18 ст. кляштару належала 20 пляцаў⁵⁷.

Юрыдыка **брыгітак** ахоплівала квартал у межах Азёрскай, Навікоўскай, Дзям'янаўскай ды Ерусалімскай вуліц. Ускосныя звесткі дазваляюць меркаваць, што ў 20—40-я гады 18 ст. брыгіткі набылі шэраг участкаў, якія ляжалі паміж Азёрскай і Рэзніцкай вуліцамі і фактычна прымыкалі да ўсходняй гарадской мяжы⁵⁸.

Манашкі валодалі пасэсіямі, якія не заўсёды межавалі з кляштарнымі збудаваннямі. У 1636 г. яны атрымалі ад фундатараў кляштара пляц, які ляжаў на гарадскіх выганах у канцы Падольнай вуліцы, на якім яны пабудавалі вятрак⁵⁹. Зямельныя набыткі брыгітак былі пашыраны дзякуючы ахвяраванням караля Уладзіслава IV, які надаў ім дзве сажалкі, што ляжалі на месцы стара-даўняга звярынца на занёманскім прадмесці, і ўчастак з цагельняй ды печчу над Нёманам, якія прымыкалі да каралеўскіх цагельняў⁶⁰. У 1678 г. гарадзенскі сойм зацвердзіў комплекс нерухомых валоданняў брыгітак⁶¹. Такім чынам, у канцы 18 ст. у руках кляштара знаходзілася аж 53 пляцы.

На пачатку 18 ст. у Гародні быў заснаваны кляштар **баніфратраў**, драўляныя будоўлі якога мясціліся на Дзям'янаўскай вуліцы. Фундатарам кляштара быў віленскі біскуп Пётр Панцажын-

⁵⁵ ЛДГА, СА 11649; АР БАН Літвы, F 18-134 арк. 31; ИМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szumański, *Urbanistyczno-architektoniczne..., s. 258.*

⁵⁶ ЛДГА, Ф. 694 вол. 1 спр. 4627 арк. 8адв-9; НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 1 арк. 49.

⁵⁷ Я. Мараш, *Ватикан и католическая церковь в Белоруссии*, Минск, 1971, с. 155.

⁵⁸ РДВГА у Маскве, Ф. 846 вол. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 вол. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 вол. 1 спр. 61 арк. 93; ИМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szumański, *Urbanistyczno-architektoniczne..., s. 259.*

⁵⁹ ПКГЭ, т. II, с. 290; АР БАН Літвы, F 43-8207 арк. 5; ЛДГА, Ф. 1274 вол. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 вол. 16 спр. 21872.

⁶⁰ НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 4 арк. 227.

⁶¹ VL, т. V, с. 309.

скі, які надаў манаҳам надзел плошчаю 8 моргау і 20 прэнтаў⁶². У 1780 г. юрыдыка добрых братоў складалася з 8 вялікіх пляцаў. У крыніцах 1783 г. паведамлецца аб tym, што кляштар валодаў 4 моргамі⁶³, а ў 1812 г. — 5 моргамі 24 прэнтамі і 38 прэнцікамі зямлі⁶⁴. У 18 ст. кляштарная юрыдыка, будынкі якой былі звернуты фасадамі да Дзям'янаўскай вуліцы ды пляцаў брыгітак, межавала з участкамі Панцажынскіх, садам бернардзінцаў і выходзіла далей у кірунку Падола⁶⁵.

Пляцы **кармелітаў босых** размяшчаліся паміж Нёманам і Маставой вуліцай. У 17 ст. кароль Ян III Сабескі ахвяраваў кляштару шэраг пляцаў на Лабенской вуліцы⁶⁶. Вядома таксама, што ў першай палове 18 ст. кармеліты ўжо валодалі абшарам колішняга звярынца на занёманскамі прадмесці, з цягам часу ўзвялі на гэтым месцы млын. У 18 ст. у часовым карыстанні манаҳаў знаходзілася пасэсія з карчмой на Маставой вуліцы ды пляц на Рэзніцкай⁶⁷. Насупраць кляштара і касцёла, па другім баку Маставой, пад Бернардзінскім Узгор'ем знаходзіліся тры ўчасткі, на якіх стаяў кляштарны шпіタル⁶⁸.

Пачынаючы з 17 ст. у панараме забудовы занёманскаага прадмесця дамінавалі муры кляштара **францысканцаў**. Зямельныя ўладанні манаҳаў складаліся з 36 пляцаў, набытых пераважна ў мяшчан ды магістрата на працягу 1640—1731 г. Найбольш, аж сем участкаў, францысканцам прадала ці падарыла сям'я Концкіх (1665, 1678, 1686, 1731), пяць былі атрыманы ад Жалігоўскага (1640). Адзін з пляцаў кляштара атрымаў ад ксяндза-францысканца Антонія Календы (1680)⁶⁹. У другой палове 18 ст., калі большая частка пляцаў вярнулася ў зямельны фонд горада, у валоданні кляштара засталося недзе чатыры-пяць пляцаў.

Асаблівае месца ў тапографії Гародні займалі кляштары, за-снаваныя на абшары пасадаў старадаўняга сярэднявечнага горада. Да іх ліку належалі першы каталіцкі кляштар **аўгусцінцаў**, якія заснавалі свою сядзібу ў паўночным квартале горада, г.зн. у Нямецкім Рынку, блізу Гараднічанкі⁷⁰. Паводле крыніц, кляштарны фундуш складаўся з 16 пляцаў⁷¹. У 17 ст. у выніку ліквідацыі кляштара зямельныя ўчасткі аўгусцінцаў сталі юрыдыкай Святой Тройцы фарнага касцёла⁷².

⁶² ЛДГА, Ф. 604 воп. 5 спр. 1894 арк. 1, 2; Ф. 694 воп. 1 спр. 4401 арк. 2.

⁶³ Тамсама, Ф. 694 воп. 1 спр. 3985 арк. 13адв.

⁶⁴ Тамсама, Ф. 604 воп. 1 спр. 7572 арк. 1адв.

⁶⁵ Тамсама, спр. 1894 арк. 1; Ф. 694 воп. 1 спр. 4401 арк. 2.

⁶⁶ Тамсама, Ф. 604 воп. 1 спр. 11785 арк. 7адв-8; Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 233; АР ЯБ, № 6331 IV арк. 28; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁶⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 798-799.

⁶⁸ ЛДГА, СА 11649; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁶⁹ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 220, 593; ПКГЭ, т. II, с. 302-305.

⁷⁰ J. Kurczewski, *Biskupstwo...,* s. 253.

⁷¹ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3968 арк. 22адв.

⁷² Тамсама, арк. 21адв.

Насупран্ত узвышиша колішняга вакольнага горада⁷³ заходзіўся ўніяцкі манастыр **базыльянак**. Найбольш грунтоўныя звесткі пра ўладанні манашак змешчаны ў складзеным у 1768 г. дакуменце *Inwentarz juryzdyk gruntow wlocznych [...] cerkwi grodzieńskich*. Першая юрыдыка, на якой мясціліся манастырскія будынкі, шпіталь, могілкі, двор капелана, палац мітрапаліта з афіцынамі і стайнімі, складалася з 23,5 пляца. Другая — ахоплівала пляцы даўняй Вакрасенскай царквы, што да пачатку 17 ст. стаяла на тэрыторыі вакольнага горада, і царкву Св. Крыжа на Падоле. Пляцы трэцяй юрыдыкі былі падараваны манастыру яшчэ ў 17 ст. Якубам ды Барбарай Кунцэвічамі. Карыстальнікамі гэтых участкаў былі кармеліты босыя, паморскі ваявода Ежы Дэтлаф Флемінг, быценскія і кузніцкія базыльянне, Хлявінскія, старадубскі маршалак Багуслаў Біспінг⁷⁴, гарадзенскі земскі суддзя Тадэвуш Александроўіч, гарадзенскі падкаморы Фларыян Міцуц⁷⁵.

Юрыдыка каложскіх базыльян мясцілася па-за межамі магдэбургскага горада, на правым баку Гараднічанкі. У паўночна-ўсходнім накірунку ад яе цягнуліся кляштарныя будынкі. Зямельныя ўладанні базыльянаў з поўначы межавалі з грунтамі эканамічнай вёскі Гарадніца, а з поўдня прымыкалі да берагавой лініі Нёмана. Па звестках 1680 г., каложскія манахі валодалі 15 халупамі, што мясціліся над Гараднічанкай, на т. зв. Падгор'і⁷⁶. Па звестках падымнага тарыфу горада 1775 г., уздоўж рэчышча Гараднічанкі было раскідана 25 плящаў базыльянскай юрыдыкі. У канцы 18 ст. манахам належала каля 40 пляцаў⁷⁷.

Нерухомасць у Гарадні імкнулася набыць шматлікія кляштары, якія не мелі ў горадзе пастаяннай сядзібы. Напрыклад, у 1679 г. пасля першага гарадзенскага сойма **вігерскія камедулы** купілі ў горадзе вялізную пасасію на скрыжаванні Рэзніцкай і Скаліманаўскай вуліц і забудавалі яе дворыкам⁷⁸. Надзвычай зручным размешчэннем на карце горада адзначваўся пляц **быценскіх базыльян**, які ляжаў у месцы злучэння Маставой і Падольнай вуліц з „*буліцай да перавозу*”. Базыльяне набылі ўчастак яшчэ ў 17 ст. Улічваючы зручную лакалізацыю пляца, ля нёманскага перавозу, яны ўзвялі ў гэтым месцы мураваную карчму⁷⁹. У крыніцах 18 ст. паведамляеца аб пляцах **ружанастоцкіх дамініканцаў** на

⁷³ Абшар Новага замка.

⁷⁴ У 1634 г. Кунцэвічы набылі пляц Мікалая Рабея Гнойніцкага на Дубатоўскай вуліцы (ПКГГ на 1866 год, с. 18-19).

⁷⁵ НГАБ, Ф. 1882 воп. 1 спр. 3 арк. 9-12.

⁷⁶ Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси, т. IX, Вильно, 1870, с. 433-435; ПКГЭ, т. II, с. 189.

⁷⁷ ЛДГА, СА 11649.

⁷⁸ РДВГА у Москве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 120; НГАБ у Гродне, Ф. 1475 воп. 1 спр. 4 арк. 93; ПКГЭ, т. II, с. 297-298.

⁷⁹ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 3; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...,* s. 259; РДВГА у Москве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872, 21873; *Obiasnienie...,* s. G2.

Лабенскай і Замкавай вуліцах. З 1732 г. паходзяць дадзеныя аб tym, што двор на брыгіцкай юрыдыцы паставілі **сёстры міласэрнасці** са Шчучына⁸⁰. Пасесіямі ў Гародні валодалі таксама віленскія кляштары. У кнігах гарадзенскага магістрата 1718 г. захавалася ўпамінанне аб пляцы **віленскіх антокальскіх трынітарыяў**, які ляжаў у завулку, што ішоў з Рынку ў бок Замкавай вуліцы⁸¹.

Акрамя таго, захаваліся дакументальныя сведчанні аб знаходжанні ў другой палове 18 ст. **марыяявітак**, якія праводзілі сваю дзейнасць, не набываючы ў горадзе нерухомасці. Паводле знойдзеных дадзеных, у той час тры марыяявіткі жылі ў Святадухаўскім шпіталі і ўтрымоўваліся з міласціні і працы⁸².

Развіццё сеткі кляштараў ды фарміраванне іхняга зямельнага фонду адбіліся на структуры маёмасных адносін Гародні. Па звестках валочнай памеры 1560—1561 г., гарадское духавенства валодала 67 пляцамі (9,4% агульной лічбы ўчасткаў горада)⁸³. У інвентары Гародні 1650 г. даволі агульна паведамляеца, што ў выніку шматлікіх фундацый духавенства набыло 198 пляцаў⁸⁴. Па звестках тарыфу дымоў Гародні 1790 г., каталогу і ўніяцкаму духавенству належала 147 пляцаў. Іншыя ў колькасным плане дадзеныя змешчаны ў спісе ўладальнікаў гарадской нерухомай маёмасці 1789 г. — 218 пляцаў (21,5% усіх гарадскіх сядзіб)⁸⁵. Можна, аднак, меркаваць, што статыстычныя разыходжанні вынікаюць з розных метадаў падліку ўчасткаў, а таксама іхняга магчымага драблення і ці ўзбуйнення. Трэба звярнуць увагу на тое, што колькасная характеристыка не адлюстроўвае рэальнага стану ўладання гарадской нерухомай маёмасцю духавенствам. Памеры ўладанняў вызначала не колькасць пляцаў, а арэал, які займалі юрыдыкі духавенства.

**Таб. 5. Пляцы, якія знаходзіліся
у валоданні гарадзенскіх кляштараў⁸⁶**

Кляштар	1780	1789	1790
базыльяне		42	40
базыльянкі	5	1	1
бернардзінкі	24	42	39
бернардзінцы	3	1	3
баніфрарты	8	3	2
брэгіткі	53	40	38
дамініканцы	10	10	5
кармеліты босыя	7	9	12
францысканцы	4	5	4

⁸⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 8 арк. 935-936; ЛДГА, Ф. 598 воп. 1 спр. 1186 арк. 1, 4; Ф. 694 воп. 1 спр. 4419 арк. 2адв.

⁸¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 255.

⁸² ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3985 арк. 11адв-12.

⁸³ ПКГЭ, т. II, с. 27-64.

⁸⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 23 арк. 8.

⁸⁵ РДВГА у Москве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 5820.

⁸⁶ ЛДГА, СА 11649; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1-Задв; РДВГА у Москве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

Для прыкладу, бернардзінкі ў 1789 г. валодалі 42 пляцамі, а брыгіткі — 40. Тым не менш, плошча, якую зымала юрыдыка брыгітак, у некалькі разоў перавышала абшар нерухомых набыткай бернардзінак. Плошчу ж, на якой распасціраліся пабудовы і пляцы бернардзінак, можна было парабаць толькі з уладаннямі кармелітаў босых, якім, у сваю чаргу, у 1789 г. належала 9 вялізных участкаў.

Нерухомая маёмастъ каралеўскага скарбу на тэрыторыі горада называлася **замкавай ці эканамічнай юрыдыкай**. Звесткі аб ёй паходзяць з 16 ст.⁸⁷ Не выклікае сумнення, што пляцы замкавай юрыдыкцыі, у першую чаргу, мясціліся непадалёку ад замка. Аб гэтым сведчыць факт размяшчэння ў 16 ст. каралеўскага сада пад усходнім спадзістым адхонам былога вакольнага горада. Тут жа, на Падзамчы, знаходзілася Садоўніцкая вуліца, заселеная каралеўскімі садоўнікамі. Як можна дапускаць, другі каралеўскі сад ляжаў пад заходнім адхонам Старога замка. Аб гэтым сведчыць запіс інвентару Старога замка 1578 г. пра сад „адзін ля манастыра” (г.зн. ля праваслаўнага манастыра на Каложы)⁸⁸. На пачатку 18 ст. тэрыторыя сада, які прымыкаў да Гараднічанкі, у выніку ваенных дзеянняў была спустошана. Не зважаючи на гэта, на працягу 18 ст. скарб надалей валодаў шэрагам пляцаў на „Падгор’і над рэчкай Гараднічанкай”, якая ішла ад замка ў накірунку Віленскага гасцінца.

Яшчэ некалькі зямельных участкаў замкавага падпарацавання ў 18 ст. ляжалі на гарадскіх ускрайках. На поўначы Гарадні, ля каралеўскага двара на Гарадніцы замку належалі тры пляцы на Скаліманаўскай вуліцы і шэраг сядзіб на Траецкай. Прыйналежнастъ гэтых пасёсій каралеўскаму скарбу фіксуецца ў рэвізіі горада 1680 г. Шэраг новых вуліц быў вымераны на землях Гарадзенскай эканоміі ля паўночна-ўсходняй мяжы Гарадні ў другой палове 18 ст. Яшчэ два ўчасткі эканамічнай юрыдыкі размяшчаліся ў паўднёва-ўсходній частцы Гарадні, на Падольнай вуліцы.

Наібольшая колькасць сядзіб, што ўваходзіла ў фонд замкавай юрыдыкі, знаходзілася на занёманскім прадмесці, якое ў крыніцах неаднаразова было названа вёскай Занімонне ці Рылаўцы (хаця фактычна гэтая назва адносіцца да Горніцкай вуліцы)⁸⁹. У выніку рэформы сярэдзіны 16 ст. было праведзена рэгулюванне планіровачнай прасторы прадмесця, у выніку якога ўсе занёманскія ўчасткі атрымалі аднолькавую плошчу. Варта заўважыць, што ажыццяўленне падобных планіровачных пераўтварэнняў занёманскай часткі Гарадні стала магчымым дзякуючы прыйналежнасті пляцаў гэтага квартала да замкавай юрыдыкцыі.

У 17 ст. за Нёманам жылі шматлікія замкавыя рамеснікі: стрыхары, вапельнікі, муляры, бондары, гонтаўшчыкі ды рыбакі⁹⁰. На пачатку 18 ст. маскоўскія войскі спалілі Занімонне, якое доўгі

⁸⁷ ПКГЭ, т. II, с. 27-64. Аб „рамесніках замкавага прысуду” нагадваецца ў інвентары горада 1560 — 1561.

⁸⁸ ГАСА, КА, № I/10 арк. 16.

⁸⁹ ЛДГА, СА 11290 арк. 3.

⁹⁰ НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 21 арк. 18-19адв.

час было абызлюднена. Таму ў інвентары гарадзенскага замка 1712 г. было зазначана, што многія спустошаныя пляцы выкарыстоўваліся ў якасці ворыва ды засяваліся збожжам⁹¹. З цягам часу скарб пачаў губляць занёманскія сядзібы. Гэта пацвярждаюць наступныя факты. У 17 ст. на Горніцкай вуліцы знаходзілася 45 скарбовых пляцаў, а ў 1790 г. — толькі 32. Акрамя таго, па аднаму замкаваму ўчастку ляжала на Лабенскай і Рабяёўскай вуліцах.

Паводле абагульненых дадзеных канца 18 ст., гарадзенская эканамічна юрыдыка ахоплівала ад 110 да 130 пляцаў, ці каля 10% агульнай колькасці пляцаў горада. Напрыклад, у люстрацыі дымоў 1789 г. іхня раскладка выглядала наступным чынам: 53 сядзібы знаходзіліся на тэрыторыі правабярэжнага горада, 32 — за Нёманам (з цагельнай ды драўляным складам), 13 скарбовых домікаў — на вуліцы „да Сангушицкага палаца”, якія межавалі з каралеўскім дваром Гарадніцай⁹².

Як вынікае з вышэйпададзеных разважанняў, пляцамі на тэрыторыі горада валодаў каралеўскі скарб. Акрамя таго, шматлікія гарадскія сядзібы знаходзіліся ў валоданні магнатаў і шляхты, кляштараў ды парафій. Гарадская нерухомая маёмасць набывалася імі на падставе так званага лібертацыйнага прывілею. Менавіта таму такія сядзібы, якія выйшлі з падпарадкавання гарадскіх улад, акрэсліваліся лібертацыямі.

Паводле дадзеных 16 ст., у тагачаснай Гародні існаваў шэраг шляхецкіх сядзіб. Варта хаця ж бы звярнуцца да прывілею каралевы Боны Сфорцы 1540 і 1541 г., у якім гаварылася пра пляцы шляхты і плябана, а таксама, што прыкметна, пра рамеснікаў, якія не былі падпарадкаваны „ўраду мескаму”⁹³. З цягам часу новы ўладальнік такога пляца пачынаў засяляць яго рамеснікамі. Напрыклад, у сваім тэстаменце 1617 г. Фёдар Масальскі запісаў сынам, Грыгорию ды Андрэю Масальскім, апрача двара і пляцаў, „мешкане мои”⁹⁴. Гэта ўпамінанне сведчыць аб tym, што пляцы Масальскіх не пуставалі, а здаўна былі заселены рамеснікамі ў мэтах іхняга гаспадарчага развіцця. З гэтага моманту можна было казаць, што нерухомасць, якая акрэслівалася лібертацыяй, атрымоўвала новае якаснае ablічча, ператвараючыся ў юрыдыку.

Такім чынам, каб пазбегнуць спрошчанага разумення сутнасці юрыдыкі, трэба заўважыць, што не кожная гарадская нерухомасць, якая пераходзіла ў рукі шляхціча ці кляштара ці была лібертавана на іхнюю карысць, звольненая ад падатковых абавязкаў адносна горада, з'яўлялася юрыдыкай. Хаця кожную юрыдыку можна не вагаючыся называць лібертацыяй.

Паводле дэфініцыі Юзафа Мазуркевіча, які ўпершыню раскрыў сутнасць юрыдыкі, а гэтак жа дапаўнення ў Вітальда Майзеля

⁹¹ ЛДГА, СА 11290 арк. 7-7адв.

⁹² Тамсама, СА 4057 арк. 1.

⁹³ ABAK, т. XVII, с. 73, 77.

⁹⁴ ABAK, т. II, с. 45.

ды Зофії Кулєйускай-Тапольской, “Юрыдыкаі з’яўляеца пасяленне гарадскога характару, арганізаванае ў межах абаронных муроў уласна горада ці па-за імі, на абшары, які быў уласнасцю гэтага горада, ці на іншых прыгарадных землях, вылучаных з-пад гарадской юрысдикцыі, катарае мела сваю ўладу і суды, падпарадкованыя вярхоўнай уладзе ўласніка грунта ці караля, і не мела гарадскіх правоў”⁹⁵.

Азначэнне юрыдык пашырыў Афраім Карпачоў, выявіўшы яшчэ адну істотную асаблівасць юрыдык — юрыдычны статус часткі іхняга насельніцтва. Гісторык слушна звярнуў увагу на тое, што жыхары гэтых зямельных уладанняў знаходзіліся ў пэўнай асабістай залежнасці ад уласніка грунту, выконваючы на ягоную карысць паземельныя павіннасці⁹⁶.

Такім чынам, у навачаснай Гародні існавалі як лібертацыі, так і юрыдыкі. Да ліку першых адносіліся шляхецкія сядзібы, якія характарызуваліся найбольш простай арганізацыяй. Такая нерухомасць складалася з аднаго пляца, была забудавана дворыкам ды гаспадарчымі пабудовамі. Уладальнікам такоі сядзібы, як правіла, з’яўляўся шляхціч, які быў яе асноўным жыхаром ці наведвальнякам і без проблем, самастойна вырашаў усе арганізацыйныя справы ды гаспадарчыя пытанні.

На пэўных этапах развіцця шляхецкіх зямельных комплексаў мяжа паміж лібертацыяй і юрыдыкай была надзвычай не акрэсленай. Але можна згадзіцца з думкай Тэрэзы Зялінскай, што засяроджанне ў адных руках вялікай колькасці ўчасткаў дэ-факта азначала фарміраванне фармальнай юрыдыкі⁹⁷. Выдатным доказам гэтага меркавання з’яўляеца працэс фарміравання гарадзенскіх зямельных комплексаў Радзівілаў, Масальскіх, Агінскіх ці Патоцкіх, бальшыня якіх шчыльна групавалася ў адным ці некалькіх месцах на тэрыторыі магдэбургскага горада.

Напрыклад, віленскі біскуп Ігнацы Масальскі ў другой палове 18 ст. валодаў наступнымі комплексамі нерухомай маёmacці: „юрызыдыкай на вуліцы Замкавай”, „юрызыдыкай Агінішчызна”, „юрызыдыкай Алекшицкай”, „юрызыдыкай пад палацам кня[зя] Сангушкі”, „юрызыдыкай Радзівілаўскай за дворыкам В[яльможнага] Я[го] М[осці] пана Алезаровіча”, „юрызыдыкай пад аа. бернардзінцамі”, „юрызыдыкай за Нёманам”⁹⁸. Зямельны фонд літоўскага падкаморыча Дамініка Радзівіла ў 1796 г. складаўся таксама з шэрагу комплексаў: „побач з поштай на вуліцы Маставой”, „юрызыдыкі Слуцкай”, „юрызыдыкі Падвале каля перавоза”, „юрызыдыкі Падоле” і

⁹⁵ J. Mazurkiewicz, *Jurydyki lubelskie*, Wrocław, 1956, s. 59; Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawa aglomeracji osadniczej Poznania od XV do końca XVIII wieku*, Poznań, 1969, s. 18-19.

⁹⁶ А. Карпачёв, Феодальныя юридики в королевских городах Белоруссии XVII—XVIII веков // Советское славяноведение (далей СС), 1968, № 6, с. 29, 37.

⁹⁷ Тамсама, с. 34.

⁹⁸ ЛДГА, Ф. 1029 воп. 1 спр. 191.

дзвюх юрыдык на занёманскім прадмесці⁹⁹. Пяць юрыдык знаходзіліся ў валоданні гарадзенскага фарнага касцёла.

Такія вялізныя ўладанні, несумненна, не моглі абысціся ды спраўна функцыянуваць без апарату кіравання. Адміністратары шляхецкіх пасесій у навачаснай Гародні акрэсліваліся па-рознаму. Сярод стракатага спектра назваў можна было сустрэць панамесніка і намесніка, мурграфа і бурграфа, дазорцу камяніцы і цівуна, кіраўніка домам (дваром) і войта. „Понамесником двора городенского” Себасцяна Войны ў сярэдзіне 16 ст. быў Андрэй Мацкевіч (Мацковіч)¹⁰⁰. Бурграфам палаца Сангушкаў-Патоцкіх у 18 ст. з’яўляўся Міхал Дамбруўскі, а Новага замка — славуты спявак Дамінік Гіблер. Па звестках 1794 г., дворыкам маршалка Лідскага павета Александровіча таксама загадваў бурграф. Мурграфам палаца генерала артылерыі Аляксандра Сапегі быў Тадэвуш Вяжбоўскі¹⁰¹. Функцыі намесніка юрыдык кляштара брыгітак у другой палове 18 ст. выконваў шляхціч Казімір Судніцкі. З 1742 г. паходзіць упамінанне пра „войта Калажанскаага Стэфана Чаяса”¹⁰².

На думку Юзафа Мазуркевіча, раскінутыя па гораду юрыдыкі мелі больш складаную ўнутраную арганізацыю, узорам для якой было гарадское самакіраванне¹⁰³. Даволі разгалінаваную структуру адміністрацыінага апарату мелі ўладанні Радзівілаў у Гародні. На чале гарадзенскага комплексу нерухомай маёмынскі Кароля Станіслава, а потым ягонага пляменніка Дамініка Радзівіла, стаяў намеснік палацаў і юрыдык¹⁰⁴. У 1784 г. гэтую пасаду займаў Ян Гурскі. На ніжэйшым узроўні структуры кіравання юрыдыкай знаходзіліся намеснікі паасобных радзівілаўскіх палацаў. У крыніцах адзначаецца, што ў 1794 г. пасаду намесніка рынкавага палаца займаў нейкі Абраміцкі. Вядома таксама, што фальваркам Гнойніца ў 1752 г. загадваў адміністратар Сяліцкі. У першай палове 16 ст. уладаннямі фарнага касцёла загадваў цівун Юрка Якубовіч, а войтам каталіцкай юрыдыкі Св. Тройцы быў Юзаф Палудзінскі (1783).

Сацыяльна-маёмынскы статус насельніцтва юрыдык вылучаўся неаднароднасцю. Мяркуючы па памянёных дакументальных сведчаннях 18 ст., павіннасці жыхароў некаторых юрыдык нагадвалі па сваёй сутнаці паншчыну. Жыхаркі юрыдыкі гарадзенскага пробашча займаліся пакосам сенажацяй, ці „рабілі на сене”, палівам агародаў ды „жнівовымі талокамі”¹⁰⁵. Аналагічныя павіннасці на карысць горада выконвала насельніцтва занёманскай замкавай

⁹⁹ Тамсама, Ф. 1280 вол. 1 спр. 511 арк. 9адв-10адв.

¹⁰⁰ *AVAK*, т. XXI, с. 17, 174; *ПКГЭ*, т. II, с. 62.

¹⁰¹ НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 13 арк. 890; *[Spis...]*, с. 68, 69, 83, 89, 91; И. Рябинин, *Архив Царства Польского*, Москва, 1914, с. 72.

¹⁰² *AVAK*, т. XVII, с. 337, 533; ЛДГА, Ф. 694 вол. 1 спр. 3985 арк. 17адв.

¹⁰³ J. Mazurkiewicz, *Jurydyki...,* s. 77.

¹⁰⁴ У крыніцах 18 ст. згадваецца “намеснік юрыдык”, якія мясціліся на тэрыторыі Вільні і з’яўляліся ўласніццю віленскага ваяводы Радзівіла (ЛДГА, СА 4540 арк. 8).

¹⁰⁵ НГАБ у Гродне, Ф. 259 вол. 2 спр. 34 арк. 14адв, 17.

юрыдыкі, ці т.зв. „*прадмияшчане*”. Жыхары гэтай часткі горада, на білжаныя па свайму прававому палажэнню да статусу цяглага сялянства, былі абавязаны адбываць адработную рэнту з валокі — два дні і яшчэ тыдзень паншчыны. У іхнія абавязкі ўваходзілі таксама прывоз з пушчы дрэва для гарадской цагельні, узворванне агародаў на Гарадніцы, дастаўка камянёў у каралеўскі двор на Гарадніцы і ў Ласосна¹⁰⁶.

Падданыя, што жылі ў радзівілаўскім фальварку Гнойніца, шесць дзён у тыдні выходзілі на сельскагаспадарчыя работы, а агароднікі — толькі адзін дзень. У абавязак юрыдычан уваходзіла „*з кожнай хаты летам [...] падчас жніва да фальварка Гнойніцы па сем дзён адрабіць*”¹⁰⁷. Павіннасці насельніцтва фальварка спалучаліся з дадатковымі абавязкамі, да якіх адносіліся варта, кур'ерскія паслугі, мышчё бялізны, ахова воднага млына на Нёмане. Аналагічныя работы выконвалі жыхары юрыдык фарнага касцёла, напрыклад: выходзілі на начную варту, займаліся прыбраннем вуліц і вывязеннем смецца з могілак, нарыхтоўкай вады для кухні, „*рубкай і пілаваннем*” дрэва на святы. Апроч таго, юрыдычныя цесляры былі абавязаны ўпрыгожваць касцёл у перыяд Вялікоднага Тыдня. Такім ж былі павіннасці жыхароў брыгіцкай юрыдыкі на Рэзніцкай вуліцы¹⁰⁸.

Уласнікі юрыдык праводзілі вытворчую (рамесную і сельскагаспадарчую) ды гандлёвую дзейнасць. Шэраг рамесных майстэрняў: ганчарную, сталярскую, шавецкую, кравецкую і, напэўна, кавальскую — мелі езуіты¹⁰⁹. На сваіх юрыдыках уладальнікі ўзвадзілі млыны, цагельні, адкрывалі аптэкі, склады мёду ці дрэва. Аднак найбольш прыбытковым лічыўся выраб і продаж алкагольных напояў. У гэтым сэнсе асаблівай маштабнасцю вылучалася гаспадарчая дзейнасць Радзівілаў. Як вядома, на радзівілаўскай юрыдыцы, што мясцілася на занёманскім прадмесці, функцыянуваў шэраг бровараў, прадукцыя якіх, як можна здагадвацца, рэалізоўвалася ў шматлікіх корчмах горада.

Па звестках інвентароў занёманскай юрыдыкі Радзівілаў 18 ст., на раллі гэтага двара вырошчвалі розныя культуры: жыта, пшаніцу, авёс, грэчку, гарох, бабы, каноплі і лён. Гадавалі таксама кароў, валоў, авечак, свіней, гусей, качак і курэй. Акрамя таго, у апісанні фальваркавай гаспадаркі 1752 г. упамінаюцца чатыры вуліці¹¹⁰.

Здаравалася, што гаспадарчыя планы ўладальніка юрыдыкі абмяжоўваліся фактам размяшчэння сядзібы ў шчыльнай забудове горада. Калі магнат не меў асаблівай магчымасці развярнуцца, адзінай прыбытковай крыніцай заставалася здача ў наём жылых памяшканняў сваёй пасэсіі.

¹⁰⁶ ГДГАМ, КП-9217.

¹⁰⁷ ГАСА, АР, Аддз. XVIII спр. 324 арк. 227.

¹⁰⁸ Wł. Tołoczko, *Brygidki grodzieńskie // Dwutygodnik Dycecesalny Wileński*, 1914, nr 17, s. 262; ГАСА, АР, Аддз. XVIII спр. 324 арк. 228.

¹⁰⁹ НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 71 арк. 8-9; J. Poplatek, J. Paszenda, *Słownik jezuitów artystów*, Kraków, 1972, s. 85, 86, 139, 167, 174, 183, 187,

¹¹⁰ ГАСА, АР, Аддз. XVIII спр. 324 арк. 224-225.

На першы погляд можа паказацца, што найбольшыя даходы гаспадару сядзібы забяспечвала шляхта ці ўраднікі магістрата. У рэчаіснасці сітуацыя выглядала крыху інакш. Вельмі часта чынш, які аплочвалі прадстаўнікі вышэйзгаданых сацыяльна-маёменасных груп, значна саступаў чыншам высокакваліфікаўных рамеснікаў, часта жыдоўскіх партачоў. Гэта, напрыклад, даводзяць наступныя сведчанні. У канцы 18 ст. на пляцах бернардзінак на Маставой вуліцы жылі злотнік Шмуйловіч, кравец Шмуйла і цырульнік Абрагам Яшалёвіч. Жыхарамі камяніцы кarmелітаў босых былі гадзіннікавы майстар Андрэй Дыфінглер, цырульнік Матэвуш Сярэвіч ды шавец Ян Зындаман¹¹¹. Сказанае таксама выдатна ілюструюць матэрыялы гарадзенскіх юрыдык віленскага біскупа Ігнацыя Масальскага. Напрыклад, у 1782 г. пісар мясцовага магістрата Даніэль Лянкевіч, які жыў на Замкавай вуліцы, плаці у скаронку біскупа 12 золотых штогадовага чыншу, у той час як шынкар Моўша Гудэллёвіч (Віленская вуліца) уносіў штогод 20 золотых, а пасамонік Эльяш Моўшавіч у 1795 г. — ужо 36 золотых¹¹².

Немалыя чыншы плацілі рамеснікі, якія пабудаваліся на радзівілаўскіх пляцах на Маставой вуліцы. У 1796 г. грашовыя аплаты за карыстанне нерухомасцю рымана Годфрыда Крома складалі 47 золотых і 11 грошаў, кавальская цэхмістра Паўла Кавалеўскага — 37 золотых і 15 грошаў, цесляра Ёгана Прайсіга — 47 золотых і 18 грошаў. Найбольшыя сумы спаганяліся з жыдоў-карчмароў з занёманскаага прадмесця. Так, Гірш Янкялёвіч за арэнду пляща з броварам уносіў уладальніку сядзібы аж 81 злоты і 23 грошы, а Невех Абрамовіч, які вырабляў піва, плаціў штогод 101 злоты і 28,8 грошаў¹¹³.

Такім чынам, чыншы істотна папаўнялі скарб уласнікаў юрыдык. Для прыкладу, у 1789 г. грашовыя паступленні, атрыманыя за наём 40 пляцаў юрыдык віленскага біскупа Ігнацыя Масальскага, склалі 410 золотых 20 грошаў, а чынш, спаганяемы з 40 гарадскіх участкаў літоўскага падкаморыча Дамініка Радзівіла, — аж 1683 золотых і 26,5 грошаў¹¹⁴.

Структура ўладальнікаў нерухомай маёменасці

Найбольш грунтоўнай крыніцай, якая дазваляе ацаніць маёменасныя адносіны ды правесці аналіз структуры ўласнікаў гарадскіх сядзіб паводле іхняй прыналежнасці да канкрэтных станаў, з'яўляеща валочная памера Гародні сярэдзіны 16 ст. Себасціяна Дыбоўскага ды Лаўрына Войны. Па яе звестках, у правабярэжнай

¹¹¹ */Spis.../,* с. 99-100.

¹¹² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 425-427; ЛДГА, Ф. 1029 воп. 1 спр. 191.

¹¹³ ЛДГА, Ф. 1280 воп. 1 спр. 511 арк. 9адв, 10адв, 11.

¹¹⁴ Тамсама, Ф. 1029 воп. 1 спр. 191; Ф. 1280 воп. 1 спр. 511 арк. 11; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 629-631.

частцы Гародні было 543 пляцы “*княскіх, панскіх, плябанскіх, зямскіх, мескіх, жыдоўскіх, рамеснікаў замкавага прысуду*”, з якіх 360 пляцаў належала гораду і каралеўскуму замку, а 52 былі названы вымеранымі¹¹⁵. На занёманскім прадмесці ляжала 173 участкі. Плошча горада была роўная 3940,65 прэнтаў¹¹⁶. Змешчаныя ў валочнай памеры звесткі нельга лічыць беззаганнымі. На жаль, яны не раскрываюць рэальнага стану маёмасных адносін у Гародні, пакідаючы па-за ўвагай апісанне нерухомасці духавенства. Акрамя таго, нават дапытлівы анализ гэтага дакумента не дае магчымасці выясліць дакладную колькасць гарадскіх пляцаў.

Па звестках памеры 1560—1561 г., каля 70 пляцаў належала шляхце¹¹⁷. Насамрэч, з гэтymі лічбамі цяжка да канца згадзіцца, хаця ж бы па прычыне таго, што ў гарадзенскіх крыніцах 16 ст. часта згадваюцца прозвішчы незаможных баяр, уладальнікаў гарадскіх сядзіб, якія маглі быць не ўлічаны ў валочнай памеры. Гэтае ж тычынца спроб колькаснага падліку гарадской нерухомасці духавенства, якія ў памеры адсутнічаюць, за выключэннем звестак аб колькасці пляцаў парадфіяльнага каталіцкага духавенства, якое валодала 37 пляцамі агульной плошчай 129,5 прэнтаў. Да таго ж у валочнай памеры Гародні было занатавана тое, што святары праваслаўнай царквы Св. Крыжа на Падоле валодалі двумя пляцамі (6,5 прэнтаў).

У сувязі з гэтым узнякае заканамернае пытанне, якая колькасць пляцаў знаходзілася ў руках праваслаўнага святарства ды прыходаў¹¹⁸, фарнага касцёла, Святадухаўскага шпіталя на Віленскай вуліцы ды каталіцкага кляштара аўгусцінцаў.

Мабыць, адказ на гэта пытанне можна знайсці, абапіраючыся на колькасны аналіз даступных крыніц. Улічваючы той факт, што ў гарадской і замкавай юрысдыкцыі знаходзілася 360 участкаў, жыдам належала 61 пляц, шляхце — 68, можна дапусціць, што рэшта сядзіб — 26 — была ўласнасцю духавенства.

Такім чынам, заўважым, што і гэтыя дадзеныя лічыць канчатковымі нельга. Матэрыйялы валочнай памеры Гародні фіксуюць агульную структуру маёмасных адносін у сярэдзіне 16 ст. і з'яўляюцца зыходным пунктом для далейшых даследаванняў.

Куды больш істотнай катэгорыяй, чым колькасная характеристыка стану валодання нерухомай маёмасцю, з'яўляецца выясненне плошчы, якую займала тая ці іншая сядзіба. Для прыкладу, гарадзенскі лаўнік Конан Варабей у сярэдзіне 16 ст. меў пяць забу-

¹¹⁵ ПКГЭ, т. II, с. 56.

¹¹⁶ Тамсама, с. 55, 64.

¹¹⁷ Тамсама, с. 27-64.

¹¹⁸ Нагадаем, што аналіз археалагічных і пісьмовых крыніц (як апублікованых, так і адшуканых у архівах) дазваляе казаць аб наступных гарадзенскіх цэрквях: Прачыстай Багародзіцы, Вакрасенскай, Траецкай, Св. Спаса, Св. Іллі Прарока, Св. Сімяёна, Св. Міколы ды царкве т. зв. Малога манастыра. За Гараднічанкай мясціўся Барысаглебскі манастыр на Каложы, зямельныя валоданні якога прымыкалі да заходней гарадской мяжы.

даваных пляцаў агульнай плошчай 64 прэнты². Напэўна, гэтым быў абумоўлены факт назвы адной з вуліц горада „*вулицай за Вараб'ём*¹¹⁹. Нерухомыя набыткі Астафія Валовіча складаліся з пляца на вуліцы Дзям'янаўскай у 39 прэнтаў², а Мікалай Мялешка валодаў двумя вялізнымі ўчасткамі на „*вулицы ад Хілімона*” плошчай 17 і 8 прэнтаў².

На працягу 16—18 ст. структуру маёmasных адносін горада закранулі істотныя змены (таб. 6). Як паказвае валочная памера Гародні 1560—1561 г., гарадзенскія мяшчане і каралеўскі скарб валодалі 527 пляцамі (каля 70% агульнай лічбы пляцаў Гародні), 68 належала шляхце (каля 9%), а недзе 67 — духавенству (каля 9%) і 61 — жыдам (каля 8%). Такім чынам, у сярэдзіне 16 ст. нерухомая ўласнасць шляхты і духавенства не перавышала 18% агульнай колькасці ўчасткаў горада¹²⁰.

Таб. 6. Эвалюцыя маёmasных адносін навачаснай Гародні¹²¹

	1560 — 1561	1780	1789
Мяшчане	каля 60%	каля 17%	каля 19,5%
Скарб	[каля 10%]	Каля 12,5%	каля 9,7%
Шляхта	каля 9,2%	каля 39%	каля 39,6%
Духавенства	каля 9%	Каля 15,5%	каля 21,5%
Жыды	каля 8,2%	[каля 10%]	каля 8,2%

Сур’ёзнае скарачэнне гарадскога зямельнага фонду адбылося ў першай палове 17 ст., калі ў горадзе агнездаваліся шматлікія каталіцкія кляштары, якія набылі ў мяшчан ды атрымалі ад шляхты 198 пляцаў¹²². Па звестках 1650 г., у падпірадкаванні гарадзенскага магістрата знаходзілася ўжо толькі 250 пляцаў. Што немалаважна, з цягам часу кляштары правялі перапланіроўку сваіх зямельных набыткаў, аўядноўваючы ўчасткі ў вялізныя прасторава знітаваныя сядзібы. Гэтым можна патлумачыць дадзеныя падымнага тарыфу Гародні 1790 г., у якім падавалася, што ў руках кляштараў на той момант знаходзілася 147 пляцаў.

Аналіз легенды плана Гародні 1780 г. паказвае наступную раскладку маёmasных адносін. У руках горада ў той час заставалася толькі 135 пляцаў (каля 17% агульнай колькасці гарадскога нерухомага зямельнага фонду), 61 з’яўляўся ўласнасцю каралеўскага скарбу (каля 7,5%), а разам з Гарадніцай — 100 (12,5%). Шляхце належала 312 участкаў (каля 39%), а духавенству — 123 (каля 15,5%). Прыблізна такія ж дадзеныя былі змешчаны ў крыніцах 1789 г., паводле якіх у руках гарадзенскага мяшчанства

¹¹⁹ ПКГЭ, с. 35, 51, 52.

¹²⁰ Тамсама, с. 27-64.

¹²¹ ПКГЭ, т. II, Вільно, 1882, с. 25-64; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1-3адв.

¹²² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 23 арк. 8.

знаходзілася 198 пляцаў (19,5%), шляхты — 402 (39,6%), духавенства — 218 (21,5%), каралеўскай эканоміі — 109 (9,7%), жыдоў — 83 участкі (8,2%)¹²³.

Ацэнываючы прадстаўленыя дадзеныя, трэба браць пад увагу пэўную супяречлівасць колькаснага аналізу — вонкавае адлюстраванне з'явы ці тэндэнцыі, іхній формы, але не зместу. Такім чынам, у дадзеным выпадку зазначаная адметнасць заключаецца ў тым, што колькасны метад даследавання, як правіла, не выяўляе аб'ектыўнага становішча структуры саслоўнага валодання фондам нерухомай маёmasці Гародні ў 16—18 ст. Вышэй ужо было зайдзана на прыкладзе сядзіб каталіцкага ды ўніяцкага духавенства, што ў адпаведнасці з колькасным аналізам у руках кляштараў знаходзілася каля 15—20% гарадскіх пляцаў. На самой справе гэтая лічбавая хараktaryстыкі не адпавядають рэчаіснаму стану, што вынікае з разнароднай велічыні ўчасткаў гарадской зямлі. Прасачыць гэтую заканамернасць даволі праста шляхам графічнай рэканструкцыі маёmasных адносін, якая выразна паказвае, што гарадзенскае духавенства валодала прыблізна паловай зямельнага фонду магдэбургскага горада.

Згаданыя тэндэнцыі пацвярджаюць амаль што 500 дамоў, звязаных з пераходам сядзіб у іншыя рукі, выяўленыя ў актавых кнігах гарадзенскага магістрата. Паводле падлікаў, каля 60% абароту нерухомай маёmasці ў перыяд другой паловы 17—18 ст. закрануў цэнтральныя вуліцы горада: Віленскую (70), Маставую (50), Падольную (39), галоўны Рынак (35), Замкавую (27), Азёрскую (26), Дзям'янаўскую (25), Рэзніцкую (23). Да другой групы належалі вуліцы, дзе ў адзначаны час было праведзена ад 10 да 19 аналагічных здзелак (30% абароту): Бернардзінская (14), Басняцкая (11), Чеснахрэская (10), Калюцінская (13), Могілкавая (10), Новаўдзяляная (11), Плябанская (11), Бернардзінскае Узгор'е (14), Скаліманаўскую (15), Златарскую (19), Лабенскую (16).

На працягу другой паловы 17—18 ст. працэс пераходу нерухомай маёmasці з рук мяшчан і тым самым ягонага пераразмеркавання на карысць прадстаўнікоў іншых саслоўяў узмацніўся (таб. 7). Аналіз 378 здзелак куплі-продажу сядзіб сведчыць аб тым, што ў гэты час мяшчане саступлі каля 53% сваіх пляцаў, прадаўшы больш чым 110 пляцаў (30%) ды набыўшы толькі каля 17% пляцаў. З праданых мяшчанамі ўчасткаў 58 набыла шляхта, 11 — духавенства і 43 — жыды, якія ўвогуле купілі 65 гарадскіх пляцаў. Такім чынам, у другой палове 17—18 ст. мяшчане выйшлі на мінус, згубіўшы 47 пляцаў, размешчаных на 21 вуліцы горада. Больш выигралі прадстаўнікі іншых саслоўяў. Шляхта, напрыклад, атрымала 95 пляцаў, духавенства — 13, а жыды — 59 (3/4 пасэсій набыта ў мяшчан).

¹²³ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 5820.

**Таб. 7. Захаваныя акты куплі-продажу нерухомай маёмысці
ў Гародні (1659—1676, 1689—1681, 1712—1795 г.)¹²⁴**

Вуліцы	Здзелкі паміж мяшчанамі	Прададзенныя мяшчанамі пляцы (прадстаўнікам іншых саслоўяў)	Набытыя мяшчанамі пляцы (ад прадстаўнікоў іншых саслоўяў)	Розніца	Агульная колькасць мяшчансках здзелак
Бернардзінская	4	1	4	+3	9
Басняцкая			6	+6	6
Чэснахрэсцкая	1	6		-6	7
Дзям'янаўская	3	8	2	-6	13
Азёрская	6	8	6	-2	20
Ерусалімская	3	4	1	-3	8
Да Саборнай царквы	1	1	3	+2	5
Калюцінская	6	3	2	-1	11
Могілкавая	7	3		-3	10
Маставая	22	10	8	-2	40
Навікоўская			1	+1	1
Новаўдзяляная		11		-11	11
Аліскоўская	1	1		-1	2
Партыкулярная	1	1		-1	2
Плябанская	4	7		-7	11
Бернардзінскае Узгор'е	8		1	+1	9
Падольная	18	8	8	0	36
Рынак	17	6	4	-2	27
Рэзніцкая	16	4	1	-3	21
Садоўніцкая	1	3	1	-2	5
Скаліманаўская	8	2	2	0	12
Траецкая	2	1		-1	3
Віленская	40	10	7	-3	57
Віленскі гасцінец	3	1		-1	4
Замкавая	2		2	+2	4
Златарская	11	3	3	0	17
Горніцкая	1	2		-2	1
Кузніцкая дарога		1		-1	1
Квасоўская дарога		1		-1	1
Лабенская	9	5	2	-3	16
Навадворская	2				2
За Нёманам	4	1	1	0	6
Разам	202	112	65	-47	378

¹²⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 1-19; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1.

Сацыяльныя і прафесійныя групы ў тапаграфіі горада

Кожны старадаўні гарадскі арганізм, у адрозненне ад вясковых асяродкаў, з'яўляўся складанай з'явай, якая харктарызавалася дынамічным развіццём, высокім засяроджаннем насельніцтва, разглінаванай сацыяльнай, прафесійной, этнаканфесійной структурой ды развітай, раскінутай на вялікай плошчы планіровачнай кампазіцыі¹²⁵. Улічваючы свае будзённыя патрэбы ды зыходзячы з эканамічных магчымасцяў, жыхары горада фарміравалі гарадское аблічча, забудоўваючы ягоную простору аб'ектамі грамадскага ды гаспадарчага прызначэння, а таксама жылымі дамамі. Трэба, аднак, заўважыць, што гарадскую простору нельга разглядаць як пасіўны аўтаматичны ўзаемадзеянні з эканамічнымі магчымасцямі тапаграфіі мясцовасці актыўна ўплывалі на штодзённае жыццё гараджан, інтэгравалі і давалі магчымасць ідэнтыфікацыі асоб ды прадстаўнікоў пэўнай сацыяльнай групы, супольнасці¹²⁶.

Такім чынам, развіццё горада ў мінулыя часы немагчыма ўяўіць без двух асноўных кампанентаў: ягоных жыхароў ды планіровачнай сеткі. Пытанні ўзаемасувязі ды ўзаемных уплываў гарадской супольнасці і планіровачнай структуры яшчэ на мяжы 19 і 20 ст. пачалі распрацоўвацца нямецкім навукоўцам Ф. Котгенам. Даследаванні ў галіне гарадской сацыяльнай тапаграфіі паглыбіў Фрыц Рорыг (Rörig), які паклаў пачатак вывучэнню гэтага накірунку¹²⁷. З цягам часу планіровачны аспект грамадскіх працэсаў знайшоў адлюстраванне таксама ў працах сацыёлагаў¹²⁸.

У перыяд, які аналізуецца ў нашай працы, засяленне паасобных раёнаў і кварталаў горада залежала ад грамадска-маёмыснага становішча канкрэтнай сям'і і асобы. Згодна з тагачаснай традыцыяй, больш заможныя жыхары імкнуліся набыць нерухомасць ды ўзвесці сядзібу ў найбольш сацыяльна прэстыжным ды прывабным з эканамічнага пункту гледжання месцы¹²⁹.

Гарадская планіровачная сетка складалася з вуліц ды плошчаў, а таксама падзялялася на больш меншыя просторавыя адзінкі — кварталы і раёны. У першую чаргу, заможных мяшчан ды, наогул, уладальнікаў гарадской нерухомасці прыцягвала гісторычнае сэрца горада, ягоны старадаўні **Рынак**.

Выпісканне мяшчанскіх уладальнікаў з Рынку фіксуецца ў земскіх кнігах Гарадзенскага павета ўжо ў 16 ст. Мяшчане не з'яўляліся вартымі супернікамі свецкім землеўдальнікам, таму наступ-

¹²⁵ A. Wędzki, *Początki reformy miejskiej w średkowej Europie do połowy XIII w.*, Warszawa-Poznań, 1974, s. 7.

¹²⁶ A. Wallis, *Socjologia i kształtowanie przestrzeni*, Wrocław, 1971, s. 21.

¹²⁷ T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań, 1982, s. 78.

¹²⁸ P. Rybicki, *Społeczeństwo miejskie*, Warszawa, 1972.

¹²⁹ P. Rybicki, *Społeczeństwo...*, s. 168.

ствы прававой ды эканамічнай дамінацыі апошніх было лёгка прадбачыць. Ужо на пачатку 18 ст. у руках шляхецкіх уласнікаў (напрыклад, Сапегаў і Радзівілаў) ды каталіцкага духавенства знаходзілася бальшыня сядзіб у Рынку.

Магчыма, адзіным выключэннем заставаліся пляцы паўднёва-заходніяй часткі старадаўніяй плошчы, што мясціліся паміж Маставой ды Замкавай вуліцамі. У канцы 17 ст. пасэсіямі гэтага рынкавага кутка валодалі злотнік Годфрыд Варланд, бурмістр Ян Адамовіч, лаўнік Ярашэвіч і ландвойт Казімір Цвікла, у першай палове 18 ст. — райца Юзаф Судан і бурмістр Міхала Календа, а ў другой палове 18 ст. — пісар магістрата Даніэль Лянкевіч, прэзідэнт горада Андрэй Сталінскі, войт Юзаф Зялінскі ды райца Ян Крэйбіх¹³⁰.

Прэстыжнасцю ў перыяд Новага часу вылучалася **вуліца Маставая**, дзе заснаваны ў 17 ст. магнацкія юрыдыкі ды каталіцкая кляштарная комплексы церазпалосна чаргаваліся з прыземленымі дамамі магістрацкіх ураднікаў і цехавых майстроў. Да апошніх груп ў другой палове 17 ст. адносіліся лаўнік Міхал Чарняўскі, бурмістр Пётр Концкі, пісар гарадской рады Бартламей Цвікліч, райца Канстанцін Дзіва. Паводле сведчанняў 18 ст., сядзібы ў сутоки Рынку і Маставой вуліцы знаходзіліся ў руках мясцовых заможнамяшчанскіх родоў Зеляпугаў, Суданаў, Шульцаў ды клана Бадараўкі. У другой палове 18 ст. вулічнымі ўчасткамі валодалі пекар Шульц, рымар Годфрыд Кром, кравецкі цэхмістр Ян Вяжбіцкі, цэхмістры зборнага кавальскага цэха: кацельшчык Юры Кусташ, мечнікі Марцін Буткевіч і Мацей Сэверын; шавецкія цэхмістры: Юзаф Мажэйтовіч, Аўгустын Сен, Вінцэнты Карпушка, Юры Ящукевіч і Якуб Гертман; цэхмістр-цясяляр Юзаф Макарэвіч; сталярскі цэхмістр Адам Забельскі; цэхмістры рэзніцкага цэха Міхал Чэрнавіч і Ёган Клаўда. Побач з Рынкам пабудаваўся вядомы гарадзенскі „баўмайстар” Ёган Прайсіг. Па звестках перапісу насельніцтва Гародні 1794 г., на вуліцы жылі злотнікі Якуб Дахма, Даніэль Лонгрын і Шмуйловіч, некалькі краўцоў, цырульнікаў і гадзіннікаў майстроў¹³¹.

З вуліцы Маставой „рамесная экспансія” перанеслася на ўчасткі Бернардзінскага Узгор’я. Гэта тычыцца прадстаўнікоў рамесных прафесій, якія займалі вышэйшыя пазіцыі ў іерархічнай лесвіцы прафесійнай структуры горада. З крыніц другой паловы 18 ст. вынікае, што пад адхонам бернардзінскага кляштара свае дамы ўзвялі сябры найбольш масавага гарадзенскага шавецаўскага цэха: Лукаш Здановіч, Бартламей Карповіч, Сымон Дэйновіч і Ігнацы Малевіч. Уладальнікамі мясцовых сядзіб у той жа час былі таксама кравец Аляксандр Цесцюковіч, каваль Марцін Кез,

¹³⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 553, 554; 695, 769; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 149-150, 416-418; ЛДГА, СА 3862 арк. 12адв; [Spis...], с. 65-68; ПКГЭ, т. II, с. 185.

¹³¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 738-740, 786; спр. 15 арк. 921-922; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 605; ЛДГА, СА 3862 арк. 14адв, 16, 17, 70; [Spis...], с. 98-103; ПКГЭ, т. II, с. 186.

рэзнік Антоні Бараноўскі, ганчар Юзаф Дэйновіч, бондар Грыгоры Гарбоўскі, цэхмістры-цесляры Антоні Лабоўскі і Францішак Адамовіч, муляр Стэфан Стэчкоўскі і злотніцкі майстар Якуб Суроўскі¹³².

У другой палове 17 ст. сацыяльная структура **Віленскай вуліцы** мела мяшчанскае аблічча. У магістрацкіх кнігах таго часу захаваліся звесткі аб тым, што жыхарамі вулічных пляцаў былі райца Мікалай Багдановіч, лаўнік Аляксандр Карлоўскі, бурмістры Адам Цвікліч і Пётр Ляўковіч, кравец Міхал Караткевіч ды шавец Пётр Барташэвіч¹³³. Пачынаючы з канца 17 ст. адзначаецца працэс паствуровага скарачэння долі мяшчанская уласнасці на гэтай вуліцы. Нерухомая маёmacць паступова трапляла ў рукі магнатаў і мясцовай шляхты. Таму ў крыніцах першай паловы 18 ст. натуюцца толькі дзве вялізныя пасёсі **Віленскай вуліцы**, якія знаходзіліся ў руках двух заможных мяшчансках родаў — Разумовічаў ды Мейстэрэаў¹³⁴.

Уплывы Асветніцтва стварылі спрыяльны клімат для развіцця краіны, які адбіўся на гаспадарчым развіцці ды кансалідацыі мяшчанскаага саслоўя. Ускосным доказам гэтай тэндэнцыі з'яўляецца аналіз прафесійнай тапаграфіі ды маёmacных адносін апісваемай вуліцы Віленскай. Нягледзячы на тое, што бальшыня сядзіб гэтай артэрыі ў другой палове 18 ст. надалей заставалася ў руках магнатаў ды манахаў-дамініканцаў, багатыя мяшчане набывалі вулічныя сядзібы ці ахвотна сяліліся на мясцовых юрыдыках. Да іхняга ліку адносяліся шавецкія майстры Ігнацы Бялевіч, Тэадор Ляховіч, Грыгоры Сянкевіч і Мікалай Стышалкоўскі, замшнік Ян Дваракоўскі, кавальскі майстар Юзаф Альшэўскі, кавальскі цэхмістр Антоні Містшоўскі, злотнік Рабе ды Тэадор Кёс (Koës), гадзіннікавыя майстры Антоні Гульёнец і Самуэль Крыгер¹³⁵.

Да групы рамесных вуліц трэба было б аднесці **Рэзніцу**. Па звестках архіўных матэрыялаў 18 ст., пляцамі гэтай артэрыі валодалі шаўцы Геніюш, Брадчынскі, Юзаф Карпушка, Дамінік Гілевіч, Ваўжынец Лісецкі, фурманы Францішак Адамовіч, Аўгустын, Мацей Дзешка, каваль Пётр Тумель, слесар Тэадор Галанты і мечнік Мацей Сэверын, рэзнік Андрэй Янушэвіч.

Справай прэстыжну лічылася пасяліцца на адной з галоўных вуліц Гародні, яе ўсходній артэрыі — **Азёрскай вуліцы**. У 17 ст. яе жыхарамі былі ўраднікі магістрарату: бурмістр Ян Ільковіч, райца Ян Межаеўскі і Ян Калянкоўскі, лаўнік і ландвойт Марцін Фандэнберг, а таксама заможныя рамеснікі: злотнік Шараўскі, кавальскі цэхмістр Юры Юрэвіч, каваль Тэадор Шумскі, шэўскія цэхмістры Барташ Ласкоўскі і Станіслаў Садоўскі. З цягам часу мяшчанская

¹³² НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 13 арк. 904; спр. 15 арк. 1274; спр. 16 арк. 437; ЛДГА, СА 3862 арк. 14адв, 70адв; */Spis...J*, с. 91.

¹³³ НГАБ, Ф. 1800 вол. 1 спр. 1 арк. 255-256, 388; *ПКГЭ*, т. II, с. 190.

¹³⁴ НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 4 арк. 389-390, 436, 538; спр. 4 арк. 556; спр. 6 арк. 288-289.

¹³⁵ ЛДГА, СА 3862 арк. 13адв, 29адв, 30; */Spis...J*, с. 73-76; РДВГА у Маскве, Ф. 846 вол. 16 спр. 21872.

сядзібы пачалі знікаць з Азёрскай вуліцы, а ў 18 ст. амаль што ўсе плянцы ўжо знаходзіліся ў руках шляхты ды духавенства¹³⁶.

Аналагічныя змены ў галіне маёmasных адносін закранулі яшчэ адну вуліцу — **Калюцінскую**. Працяглы час мяшчанская ўласнасць пераважала і на ёй. Напрыклад, калі яшчэ на мяжы 17—18 ст. нерухомасцю на Калюцінскай валодалі ландвойт Казімір Цвікла, бурмістры Хведар Багдановіч (1678), Войцех Пятроўскі (1679), Ян Разумовіч (1719), Ян Мейстэр (1726) ды лаўнік Стэфан Канановіч (1691)¹³⁷, то ў 20-я гады 18 ст. колькасць пасесій, адчужаных шляхтай, сур'ёзна павялічалася. Да групы вуліц, дзе ў 18 ст. пераважалі шляхецкія пасесіі, уваходзілі Падольная, Скаліманаўская ды Дзям'янаўская вуліцы.

Наступнай заканамернасцю сацыятааграфічнага развіцця з'яўляўся факт засялення ўсходніх гарадскіх ускрайкаў, занёманскага прадмесця ці, увогуле, аддаленых ад цэнтра горада кварталаў маламаённымі слаямі мяшчанства ды жыдоўскага насельніцтва.

Распаўсюджанай з'явай сацыяльна-прафесійной тапаграфіі еўрапейскіх гарадоў было засяленне цэлай вуліцы прадстаўнікамі адной **рамеснай спецыяльнасці** ці **цэха**¹³⁸. У навачаснай Гародні гэта тэндэнцыя прасочваеца рэдка. Прынамсі, у захаваных крыніцах такія сведчанні адсутнічаюць.

У выпадку Гародні трэба казаць пра факт пасялення прадстаўнікоў акрэсленых рамесных груп у непасрэднай блізкасці да крыніц і сыварыны, патрэбных для вытворчасці. Напрыклад, каля водных артэрай, неабходных у працэсе гарбарскай, стрыхарскай (выраб цэглы) ці млынарскай вытворчасці, сваё жытло ды майстэрні ставілі адпаведна гарбары, стрыхары і млынары. Такім чынам на карце навачаснай Гародні зазначылася Гарбарская вуліца на Падоле, заселеная мясцовымі гарбарамі¹³⁹. Над Гараднічанкай, водныя рэсурсы якой былі крывацій энергіі для рамеснай вытворчасці, крываці 18 ст. фіксуюць цэлы шэраг сядзіб стрыхароў: Казіміра Следзяеўскага (Нямецкі Рынак), Андрэя Васілеўскага (Траецкая вуліца), Марціна Андрэя Кірмы, Антонія Лісоўскага і Андрэя Дамарацкага (Могілкавая вуліца)¹⁴⁰. Паводле звестак 1799 г., „над крывацій” стаяў бровар францысканцаў у Панямуні¹⁴¹. Паабапал Нёмана ў 18 ст. сяліліся таксама гарадзенскія вяровачнікі Годфрыд Борн (Падольная вул.), Пінхас Хаймовіч (Горніцкая вул.) ды Ёган Фрыдрых (Рабяёўская вул.)¹⁴².

¹³⁶ НГАБ у Гроднене, Ф. 1783 вол. 1 спр. 12, спр. 14; ЛДГА, Ф. 694 вол. 1 спр. 4020 арк. 365адв; АР БАН Літвы, F 18-134 арк. 28; *[Spis...]*, с. 93-94; БЧ, № 3582 IV арк. 6адв-7; ПКТЭ, т. II, с. 192.

¹³⁷ ГАСА, АР, Аддз. XVIII спр. 307; спр. 309 арк. 1, 5-7; НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 3 арк. 117адв-118; спр. 4 арк. 266, 556; Ф. 1800 вол. 1 спр. 1 арк. 416-418.

¹³⁸ Р. Rybicki, *Społeczeństwo...,* s. 174.

¹³⁹ НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 15 арк. 298; Ф. 1800 вол. 1 спр. 1 арк. 565; ЛДГА, СА 3862 арк. 15, 31адв.

¹⁴⁰ НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 15 арк. 1217, 1393-1394; спр. 16 арк. 255-256.

¹⁴¹ АГФ, *Inwentarze...,* s. 63.

¹⁴² НГАБ Ф. 1761 вол. 1 спр. 11 арк. 241-242; РДВГА у Маскве, Ф. 846 вол. 16 спр. 21872.

Яшчэ адным цікавым прыкладам, які харектарызуе тыпаплагічныя асаблівасці сацыятаграфічнага развіцця Гародні, былі мясцовыя рыбакі. Адным з месцаў кампактнага іхняга засялення было занёманскае прадмесце¹⁴³. Паводле звестак 18 ст., сябры рыбацкага цэха засялялі раён над Гараднічанкай. У 70—90-я гады 18 ст. у раёне, што раскінуўся непадалёку ад замковых узгоркаў, жылі рыбакі Сымон Янушэўскі, Мацей і Юры Ванюшкевічы, Станіслаў Замайтovіч, Францішак Дамбрускі, Ян, Міхал і Грыгоры Барсукевічы, Лаўрын Данілевіч, Вінцэнты Тамашэўскі, Тамаш Траякоўскі¹⁴⁴. Аб трываласці рыбацкай традыцыі ў Гародні сведчыць цікавы факт таго, што яшчэ на пачатку 20 ст. гэтае наднёманськае прадмесце называлася Рыбакамі¹⁴⁵.

Варта заўважыць, што, акрамя Гарбарскай, назвы яшчэ дзвюх вуліц старадаўнія Гародні — Златарская і Рэзніцкая — адлюстроўвалі прафесійную арганізацыю гарадскога рамяства, хаця іхняе функцыянаванне нельга адназначна атаясамліваць з кампактным засяленнем злотнікамі ці мяснікамі. Шматлікія сядзібы гарадзенскіх мяснікоў мясціліся па вуліцах заходніяй ды паўночнай часткі горада (Калюцінскай ды Плябанскай), якія прымыкалі да Гараднічанкі¹⁴⁶. Урэшце, да ліку гэтай групы належала вуліца Садоўніцкая, дзе жылі замковыя садоўнікі¹⁴⁷.

У выпадку Гародні правільней было б казаць пра праявы тыповай для феадальнай эпохі карпаратыўнай салідарнасці ды імкнення майстроў будавацца калі не побач, то хаця б на той самай вуліцы. Менавіта таму ў 18 ст. заможныя гарадзенскія шаўцы ці кавалі выкарыстоўвалі зручныя моманты і пасяляліся на вуліцах Маставой і Бернардзінскай, Віленскай і Рэзніцкай, Скаліманаўскай і Бернардзінскім Узгор’і. На суседніх вуліцах усходніяй часткі Гародні (Дзям’янаўскай, Ерусалімскай, Маставой і Бернардзінскім Узгор’і) у другой палове 18 ст. стаялі дамы гарадзенскіх муляраў¹⁴⁸. Можна таксама меркаваць, што згаданая тэндэнцыя была абумоўлена не толькі пачуццём мяшчанскай салідарнасці, але ў значнай ступені вынікала з мэтанакіраваных дзеянняў гарадскіх улад, якія прапаноўвалі рамеснікам забудоўваць апусцелыя пляцы. Гэта пацвярджае пяцігадовы контракт на забудову пляца на Маставой вуліцы, які магістрат падпісаў у 1786 г. з рэзніцкім майстрам Ёганам Клаўдам¹⁴⁹.

Ахвотна набывалі маёмы ў Гародні **ўраднікі апарату Гарадзенскай эканоміі**. Асабліва гэты працэс узмацніўся ў другой палове 18 ст., калі прадмесце Гарадніца пачало выконваць ролю

¹⁴³ ABAK, т. XVII, с. 250, 258, 333, 367, 370, 372; ПКГЭ, т. II, с. 27-64.

¹⁴⁴ ЛДГА, СА 3862 арк. 16адв; */Spis.../*, с. 132-134.

¹⁴⁵ J. Jodkowski, *Cechy grodzieńskie w wiekach dawnych*, Grodno, 1926, s. 16.

¹⁴⁶ ABAK, т. XVII, с. 16, 91, 222; т. XXI, с. 113, 230; ПКГЭ, т. II, с. 32, 42, 43.

¹⁴⁷ ГАСА, АК № I/10 арк. 43-44.

¹⁴⁸ ЛДГА, СА 3862 арк. 14, 30, 69адв, 70адв; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

¹⁴⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 786.

адміністрацыйна-гаспадарчага цэнтра пераўтварэнняў Тызенгаўза. З крыніц гэтага часу вынікае, што ўладальнікам камяніцы на Віленскай вуліцы быў касір эканоміі Андрэй Свяншкоўскі¹⁵⁰. На Басняцкай вуліцы, назыву якой трэба звязваць з баснякамі, што служылі ў гарнізоне падскарбія Антонія Тызенгаўза, у 90-я гады 18 ст. жылі рахмістры гарадзенскай эканоміі Бенядзікт Зезюлевіч і Дыянізы Радзевіч, эканамічны дазорац „драўлянага гандлю” Андрэй Сабескі і будаўнічы гарадніцкіх прадпрыемстваў Павел Зуйкоўскі¹⁵¹.

У панараме прафесійнай тапаграфіі горада адбітак пакінулі **ураднікі Скарбовай камісіі ВКЛ**, якая ў другой палове 18 ст. выконвала функцыі міністэрства фінансаў і гаспадаркі. Як вядома, месцам яе пасяджэнняў з'яўлялася менавіта Гародня. Таму слушным падаецца, што, карыстаючыся сталым знаходжаннем у горадзе, ураднікі камісіі набывалі пляцы ды забудоўвалі іх. На Падольнай вуліцы, напрыклад, мясціцца дворык інстыгатара камісіі Францішка Альшэўскага, у „завулку ад вуліцы Рэзніцкай да акопаў” крыніцы натуюць сядзібу скарбовага супернітэнданта Антонія Савіцкага, уладальнікам пляца на Маставой вуліцы быў скарбовы пісар Міхал Вінцэнты Валовіч, а ў руках паплечніка Антонія Тызенгаўза, кантралёра камісіі Людвіка Бэкю, знаходзіліся пасэсіі на Скаліманаўскай і ў Рынку.

Гарадскім сядзібамі валодалі **шматлікія ўраднікі павятоўных шляхецкіх судовых устаноў**, у бальшыні, Гарадзенскага павета. Што цікава, аналіз захаваных кніг гарадзенскага магістрата другой паловы 17—18 ст. даводзіць, што сядзібамі ў Гародні валодалі прадстаўнікі амаль што ўсіх земскіх і гродскіх пасад (таб. 4).

Яшчэ адной прафесійнай групай, прадстаўнікі якой, як праўла, пасяляліся ў гарадскім цэнтры, былі **прадстаўнікі культурына-асветніцкай галіны**. Па звестках, што паходзілі з другой паловы 18 ст., да іхняга ліку адносяліся кнігары Андрэй Бельскі і Мікалай Юхновіч (Рынак), Борух (Замкавая вуліца), арганіст Станцэвіч (Рынак) ды арганмайстар Урублеўскі (Віленская вуліца). На Маставой вуліцы ў той час пражывалаў настаўнік францускай мовы Ян Зубыда¹⁵².

Пераўтварэнні, якія закранулы **Гарадніцу** ў 60—70-я гады 18 ст., аказалі ўплыў на харектар засялення **паўночных кварталаў Гародні**. Жыхары гэтага гарадзенскага прадмесця ахвотна сяліліся ў гэтым раёне. Напрыклад, на радзівілаўскіх пляцах Калюцінскай вуліцы ў 1780 г. жылі гарадніцкі барабаншчык Яблонскі, на Златарскай вуліцы — жаўнеры Вінцэнт Папінскі, Марцін Шыдлоўскі, Якуб Станкевіч, на Скаліманаўскай вуліцы (скарбовыя пляцы) — кананер Міхал Сакалоўскі. Ускрайненія ўчасткі Віленскай вуліцы знаходзіліся ў той час у валоданні фельдфебеля Івана Казлоўскага¹⁵³.

¹⁵⁰ Тамсама, спр. 15 арк. 750-754.

¹⁵¹ Тамсама, спр. 16 арк. 227, 233, 761, 921.

¹⁵² Тамсама, спр. 13 арк. 797; *[Spis...]*, с. 66, 72, 74, 103, 112-130.

¹⁵³ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

У навачаснай Гародні адсутнічалі раёны, якія б былі заселенныя прадстаўнікамі адной **этнічнай супольнасці**. Гэтая адметнасць знаходзіць тлумачэнне ў нестабільнасці складу гарадскога насельніцтва ды традыцыйных міграцыях, частых маёмасных зменах ды іншых аб'ектыўных прычынах. Адзіным выключэннем з гэтага правіла з'яўляецца шчыльна забудаваны заходні гарадскі квартал жыдоўскай абшчыны, які ўпамінаецца ў крыніцах 16 ст. З часам, дакладней у 18 ст., на гарадзенскім Занямонні сфарміраваўся яшчэ адзін раён з аналагічнай этнічнай афарбоўкай. Акрамя таго, у 1783 г. некалькі дзесяткаў жыдоўскіх сем'яў у выніку запланаваных дзеянняў дзяржаўных улад былі пераселены на вуліцу Ерусалімскую, што пачала фарміравацца ля ўсходніх гарадскіх ускрайкаў.